

03-04
mayıs
2017

II. Uluslararası Hacı Bayram-ı Velî Sempozyumu Bildiriler Kitabı 2

EDİTÖRLER

PROF. DR. ETHEM CEBECİOĞLU

PROF. DR. VAHİT GÖKTAŞ

PROF. DR. AHMET CAHİD HAKSEVER

YARD. DOC. DR. ÖNCEL DEMİRDAŞ

ARŞ. GÖR. DR. MEHMET YILDIZ

ARŞ. GÖR. HARUN ALKAN

ankara
kalem
neşriyat

II. ULUSLARARASI
HACI BACI BAYRAM-I VELÎ
SEMPOZYUMU BİLDİRİLER KİTABI 1

ankara
kalem TEDRİS EĞİTİM TURİZM SPOR YAYINCILIK BİLGİSAYAR GIDA İTHALAT
neşriyat İHRACAT SANAYİ VE TİCARET LİMİTED ŞİRKETİ

EDİTÖRLER

PROF. DR. ETHEM CEBECİOĞLU
PROF. DR. VAHİT GÖKTAŞ
PROF. DR. AHMET CAHİD HAKSEVER
YARD. DOC. DR. ÖNCEL DEMİRDAŞ
ARŞ. GÖR. DR. MEHMET YILDIZ
ARŞ. GÖR. HARUN ALKAN

YAYIN KURULU

PROF. DR. ETHEM CEBECİOĞLU
PROF. DR. MUSTAFA AŞKAR
PROF. DR. AHMET CAHİD HAKSEVER
PROF. DR. M. MUSTAFA ÇAKMAKLIOĞLU
PROF. DR. VAHİT GÖKTAŞ
YRD. DOÇ. DR. ÖNCEL DEMİRDAŞ
DR. MEHMET YILDIZ
HARUN ALKAN
MURAT İSMAİLOĞLU

GRAFİK TASARIM

MUSTAFA NARMANLI

BASKI YERİ

72 TASARIM DİJİTAL BASİMEVİ
Ehlibeyt Mahallesi, Ceyhun Atuf Kansu Caddesi Gözde Plaza Nu:130/25
Balgat / Çankaya / ANKARA Tel: 444 72 06

BASKI TARİHİ

10.11.2017

ISBN

978-605-82307-0-5

YAZIŞMA ADRESİ

Kalem Eğitim Kültür Akademi Derneği, Hacı Bayram Mah
Ahiler Sk. No: 3 Altındağ/ANKARA Tel: +90 (312) 311 3380;
kalemsempozyum@gmail.com

ANKARA VALİSİ ÂBİDİN PAŞA'NIN MESNEVÎ ŞERHİ VE TASAVVUFÎ DÜŞÜNCELERİ

PROF. DOÇ. DR. İSA ÇELİK

Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Bölümü Ana Bilim Dalı Başkanı
isacelik@hotmail.com

YAR. DOÇ. DR. BİROL YILDIRIM

Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Bölümü Ana Bilim Dalı
birolyildirim97@hotmail.com

Özet

1843-1909 yılları arasında yaşayan Âbidin Paşa, İstanbul Borsa komiserliği; Adana, Sivas, Ankara, Selanik, ve Bahr-i Sefid Velâyeti (Akdeniz adaları)'ndaki valilik görevlerinin yanı sıra, Hariciye Nazırlığı da yapmıştır. Arapça, Farsça, Arnavutça, Fransızca ve Yunanca dillerine vakıf bir devlet adamıdır. XIX.asır Türk âlim ve mutasavvıflarından olan Âbidin Paşa, ilme, tasavvufa ve edebiyata yatkınlığı sebebiyle, ikisi ve şerh olmak üzere yedi tane eser kaleme almıştır.

Âbidin Paşa'nın şeyhi kaynaklarda hayatı ile ilgili bilgi bulamadığımız Halvetiyye Tarikatı şeyhlerinden Merkez Efendi dergahı post-nişini Nureddin Efendi'dir.

Bu çalışmamızda Âbidin Paşa'nın en önemli eseri olan ve Mevlanâ'nın mesnevîsinin birinci cildini altı cilt olarak tercüme ve şerh ettiği "*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerif*" adlı eserini ve tasavvufî düşüncelerini incelemeyi amaçladık.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Tarikat, Halvetiyye, Âbidin Paşa, *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerif*.

Âbidin Paşa' (1259/1843-1324/1906) Commentary of Mathnawi and Mystic Thoughts

Abstract

Abidin Pasha, who lived between 1843 and 1906, has been Minister of Foreign Affairs and the commissioner of Istanbul Stockexchange besides working as the major of Adana, Sivas, Ankara, Selanik and Bahr-i Sefid. He has a statesman who knew Arabic, Persian, Albanian, French and Greek.

Abidin Pasha, the Turkish scholar and mystic philosopher lived in 19th century, wrote seven books two of which are translation and commentary, due to having scientific, mysticism and literary talent.

Abidin Pasha's sheikh is Nureddin Effendi who is a sheikh (head) of Khalwatiyya Tariqa. In fact we could not find anything about his life in sources.

In our study, we attempted to investigate Abidin Pasha's most important work The Translation and Commentary of Sacred Poems (*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerif*) that he translated and commented on the first volume of Mevlana's Sacred Poems (Mathnawi) and focused on his mystic thoughts.

Keywords: Mysticism, Sect, Halvetiyye, Âbidin Paşa, *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerif*.

Âbidin Paşa'nın Hayatı, Şahsiyeti Ve Eserleri

A. Hayatı

Âbidin Paşa'nın hayatına, Osmanlı devrine ait müelliflerle ilgili bazı biyografi kitapları ve Ansiklopedilerde sınırlı da olsa yer verilmektedir. Bursalı Mehmed Tahir'in "*Osmanlı Müellifleri*", Mehmed Süreyyâ'nın "*Sicill-i Osmânî*", Mahmud Kemal İnal, "*Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*", Abdullah Develioğlu, "*Büyük İnsanlar*", Avram Galanti, "*Ankara Tarihi*"nin yanısıra "*Meşhur Valiler*", "*Diyanet İslâm Ansiklopedisi*", "*Türkiye Ansiklopedisi*", "*Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*" ve "*Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*"¹ bu eserlerden bazılarıdır. Onun hayatı

1 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî Yahut Tezkire-i Meşâhîr-i Osmaniyye*, İstanbul 1308/1090, IV, 799; Mehmed Tahir, a.g.e., II, 341; Mahmud Kemâl İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, I-IV, 4.bs., İstanbul 1969, III, 2171; Avram Galanti, *Ankara Tarihi*, İstanbul 1950, s.74; Hayri Orhun ve Diğerleri, *Meşhur Valiler*, Ankara 1969, s.28; İskender Pala, "Âbidin Paşa", *DİA*, I, 310; *Türkiye Ansiklopedisi*, I-XXXIII, İstanbul 1989, I, 38; *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, I, 24; Cemal Aksu, "Âbidin Paşa", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, I, 77

hakkındaki en sistematik bilgiler yine kendi eserlerinde bulunan “tercüme-i halî”dir. Bu hususları belirttikten sonra onun hayatını incelemeye geçebiliriz.

İkinci Sultan Abdülhamîd devrinin âlim vezirlerinden olan Âbidin Paşa'nın babası, Arnavutluk hanedanından ve Çam taifesinden Ahmet namında birisi olup, Yanya² vilâyeti dâhilinde ve Yunan hududunda vaki “Preveze”³ şehrinde yerleşeceği sırada, Tepedelenli Ali Paşa'dan ve Bekir Ağa'dan kalan konak ve sekiz parça büyük hümayun çiftliği, sırf Cenâbı Padişahın lütfu ve irâdei seniyyeye bağlı olarak kendisine teveccüh ve ihsân buyrulmuştur.⁴ Âbidin Paşa, Arnavutluk ileri gelenlerinden zikri geçen Prevezeli Ahmet Dino Beyin oğlu olup, 5 Rebû'î'l-evvel 1259/1843 tarihine tesadüf eden Mart ayının 24. Salı günü akşamı yani Çarşamba gecesi saat 04.00 sularında Preveze şehrinde doğmuştur.⁵

Adı Âbidin'dir. *Konsolid Hava Oyunları İstikrâzât*, (İstanbul 1291/1874, 66s.)⁶ isimli eserinde adı Âbidin Bey olarak geçmektedir. Âbidin Paşa'ya “Paşa” unvanının ne zaman verildiği hakkında kaynaklarımızda bilgi bulunmamakla birlikte⁷ Âbidin Paşa diye şöhret bulmuştur.

- 2 Arnavutluk sınırı yakınlarında, Yanya gölü kıyısında bulunan bir Yunan şehridir. (Sami Öngör, *Coğrafya Sözlüğü*, İstanbul 1961, s.918-919.)
- 3 Arnavutluğun güneyinde bir kasabadır. (Şemseddin Samî, *Kâmûsu'l-A'lam*, I-VI, II, 1507), Bkz. Ahmed Rifat, a.g.e., II, 106-107; Öngör, a.g.e., s.696.
- 4 Âbidin Paşa, *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerif*, I, 4.
- 5 Âbidin Paşa, a.g.e., I, 4; a.mlf., Saâdet-i Dünya, Rodos 1312/1894, s.153154; M. Orhan Bayrak, İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978), İstanbul 1979, s.89; Nuri Şimşekler, “Devlet Adamı ve Mesnevî Şârihi Âbidin Paşa Hayatı İdareciliği Eserleri,” (SÜFEFD), Sayı: 910, 19941995, Konya1995, s.117, ss.117126) isimli makalesinde her ne kadar müellifimizin doğum tarihini 11 Nisan 1843 tarihinde Çarşambayı Perşembeye bağlayan gece saat dört sularında dünyaya geldiğini belirtir ve buna da kaynak olarak Âbidin Paşa'nın eserlerindeki biyografisini gösterir ise de, bu doğru değildir. Müellifimizin, hem Mesnevî Şerhinde hem de Saâdet-i Dünya isimli eserinde şu bilgiler verilmektedir: “5 Rebiülevvel 1259/1843 tarihine tesadüf eden Mart ayının 24. Salı günü akşamı yani Çarşamba gecesi saat 4.00 sularında Preveze şehrinde doğmuştur.” Âbidin Paşa, a.g.e., I, 4; a.mlf., Saâdet-i Dünya, s.153154; Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberinde tarihler şu şekilde verilmiştir: 5 Rebiülevvel 1259 Hicrî, 1258 Rûmî, 24 Mart 1843 Miladî. (Heyet, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Ankara 1992, s.539.)
- 6 M. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, I-V, İstanbul 1971-1977, II, 915; Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesinde iki ayrı katalog bulunmaktadır. Birisi, bizzat Özege'nin kendisinin hazırlamış olduğu, yukarıda yayın bilgileri verilmiş olan eser; diğeri ise, Ali BayramM. Sadi ÇöğenliLütfi Bayraktutan tarafından hazırlanan katalogdur, *Seyfettin Özege Bağış Kitapları Kataloğu*, I-VI, Erzurum 1973.
- 7 Paşa, Sivillerle askerlerin ileri gelenlerinin bir kısmına verilen resmi bir unvandır. Osmanlıların ilk devirlerinde bu unvan hanedan mensuplarıyla yalnız bir kısım idarî şahsiyetlere verilirken daha sonraları askeriyeden yüksek rütbede olanlara ve mülkiyeden vezir, beylerbeyi ve benzeri rütbelere tahsis edilmiştir. (Pakalın, a.g.e., II, 755.)

Âbidin Paşa'nın biyografilerinde ailesinin şöhretinin "Dino" olduğu belirtilir. Araştırmacı yazar Taha Toros, "Dino"ların kökenine dair kendilerinde belgeler bulunduğunu belirtir.⁸ O'na göre aile reisi Şam'dan göçerek Dilvinye (Delvine)'ye⁹ yerleşen Hüseyin Ağa'dır. Zekası ve cesaretiyle çevrenin takdîrini kazanan Hüseyin Ağa, eşraftan bir kızla evlenir. Bölgenin şöhretlilerinden Bakkaloğlu ile anlaşır. Korfo adası¹⁰ karşısındaki Lapsi adasını fethederek buraya yerleşir. Adı geçen olay 1690'lı yıllara rastlar.

Bahsi geçen Hüseyin Ağa'nın oğlunun ismi Ali, onun oğlunun ismi de Zeynel Âbidin'dir. İşte bu Zeynel Âbidin, Âbidin Paşa'nın dedesidir. Âbidin Paşa ise Âbidin Dino'nun¹¹ dedesidir. Zeynel Âbidin'in oğlu

8 Şimşekler, a.g.m., s.117, 3. dipnot.

9 Yunan sınırı yakınlarında, Arnavutluk'ta Yanya vilâyetinin bir sancağında kaza merkezi olan bir kasabadır. (Samî, a.g.e., III, 2153; Öngör, a.g.e., s.202.)

10 Arnavutluk sahili karşısında Yunan Devletine bağlı büyük bir adadır. (Samî, a.g.e., V, 3723; Öngör, a.g.e., s.462.)

11 Âbidin Dino Necip Fâzıl Kısakürek'in arkadaşı olup, Abdülhakim Arvâsi Hazretleri'ni ziyarete birlikte gitmişlerdir. Bu ziyaret sonucunda Necip Fâzıl aklen ruhen orada kalırken, Âbidin Dino geri dönmüş tasavvufun derûnî dünyasına girememiştir. Necip Fazıl, mürişdi ile tanıştığı sıralarda Avrupa kültürüne dair ne varsa hepsinin düşünce ve yaşam tarzı olarak kendisinde var olduğunu, mânevî tecrübesizlik hâli ile şeyhinin huzuruna çıktığını ve kendisindeki büyük değişimi bir örnekle şöyle anlatır: Bir doktor arkadaşının şeyhin büyüklüğünü ifade eden şöyle bir sözünü nakleder: "Senin gibi bir adamı bu hâle getirdikten sonra şüphe kalmıyor kerâmetine..." Burada vurgulandığı üzere bu kişi, bir taraftan Abdülhakim Arvâsi'nin mânevî makâmının yüksekliğine işaret ederken, bir taraftan da Necip Fazıl'da gözlemlendiği süfi âlemden ulvî âleme geçişteki müthiş değişimin sırlarını dile getirir. Necip Fazıl, arkadaşının zikrettiği bu düşünceleri onayladığını şu ifadelerle özetler: "Düşündüm: Ben neyim? Ama lafın neticesi doğru... Şüphe yok beni bu hâle getirdiğine... Bu büyük zâta dikkat ettim daima... Ve kerâmetin ne demek olduğunu onda gördüm." Necip Fâzıl'ın Abdülhakim Arvâsi Hazretleri'ne bağlanması mânevî nazârın neticesidir. "Benim kurtarıcım, müjdecim, mürişdim, şeyhim, nurum, ruhum, canım, topyekûn hayatım..." Necip Fazıl, *Başbuğ Velîlerden 33 Altun Silsile*, Büyük Doğu Yay., İstanbul 1998 s. 349). diye nitelendirdiği Abdülhakim Arvâsi ile tanıştığı 1934 yılı Necip Fazıl için tam bir dönüm noktası olur. Bu anı "Mürişid" adlı şiirinde şu ifadelerle dile getirir:

"Bana yakan gözlerle bir kerecik baktınız;

Ruhuma, büyük temel çivisini çaktınız!" (1940) (Bkz., Necip Fazıl, Necip Fazıl, Çile, Büyük Doğu Yay., İstanbul 2011, s. 77).

"Anladım işi, sanat Allah'ı aramakmış;

Marifet bu gerisi yalnız çelik çomakmış..." (1939) (Necip Fazıl, Çile, s. 39.)

Makam ve şöhretinin tam zirve noktasında iken Abdülhakim Arvâsi'yi tanımasının ardından Necip Fazıl'ın önüne farklı bir dünya serilir. Şeyhiyle yaptığı ziyaretleri sıklaştırdıkça tasavvufî duyarlılığı artan Necip Fazıl'a "mistik şair" lakabı verilir. Böyle bir mânevî değişimden vazgeçirmek için ona büyük meblağlar teklif edilir; fakat onun cevabı daima "büyük kapıyı asla terk etmem"

ifadesi olur. Onun, “büyük kapı” diye bahsettiği, Abdülhakim Arvâsî'nin ilim ve hikmet kapısıdır. Necip Fazıl, bu büyük kapıya girişini 1940 yılında “Allah Dostu” adlı şiirinde şu ifadelerle dile getirir:

“Allah dostunu gördüm, bundan altı yıl evvel;
Bir akşamdı ki, zaman donacak kadar güzel.” (1940), (Necip Fazıl, Çile, s. 76.)

“Büyük Kapı”ya girdikten sonra ruhî sıkıntılardan kurtulan, aradığı huzuru bulan Necip Fazıl, bizzat yaşayarak tecrübe ettiği durumunu “Tam Otuz Üç Yıl” adlı şiiriyle şöyle ifade eder:

“Tam otuz üç yıl saatim işlemiş, ben durmuşum;
Gökyüzünden habersiz uçurtma uçurmuşum...”(1934) (Necip Fazıl, Çile, s. 35.)

Necip Fazıl'ın düşüncesinin temelleri, 1934 yılında Abdülhakim Arvâsî'yi tanıdıktan sonra değişmiş, daha bir İslâmî ve tasavvufî çizgiye kaymıştır. Bu yıllarda otuz yaşında olan Necip Fazıl, bu zatla tanışmasını, onun kendisi üzerindeki tesirlerini *O ve Ben, Son Devrin Din Mazlumları, Babîli ve Çile* adlı eserlerinde kendine has üslubuyla dile getirmiştir. Özellikle *O ve Ben* adlı bibliyografik eserinde hayatını Abdülhakim Arvâsî ile olan irtibatına göre tasnif ederek şu üç bölümde ele almıştır: “Tanıyınca Kadar (1904-1934)”, “Tanıdıktan Sonra (1934-1943)”, “O Günden Beri (1943'ten sonra)” (Bkz., Necip Fazıl, *O ve Ben*, İstanbul: Büyük Doğu Yay., 1997). görüldüğü üzere hayatını şeyhine nispet eden Necip Fazıl, Abdülhakim Arvâsî'den dinlediklerini ise kendi görüşlerini de yansıtarak *Tanrı Kulundan Dinlediklerim* adlı eserinde dile getirmiştir. (Bkz., Necip Fazıl, *Tanrı Kulundan Dinlediklerim*, Büyük Doğu Yay., İstanbul 1997.) Yıllarca büyük bir arayış içinde olan Necip Fazıl, nihayet Mevlânâ'nın Şems'e kavuşması gibi o da bir müddet sonra mürşidine kavuşmuştur. Gönül dünyasında ömür boyu şeyhini takip ettiğini şu ifadelerle dile getirmiştir:

“Sonsuzluk kervanı, peşinizde ben,
Üçayakla seken topal köpeğim!
Bastığınız yeri taş taş öpeyim.
Bir kıvrıntı yeter kereminizden!
Sonsuzluk kervanı, peşinizde ben...” (1952), (Necip Fazıl, Çile, s. 65.)

Necip Fazıl, 1978 yılında kaleme aldığı “O'na” isimli şiirinde Abdülhakim Arvâsî'ye duyduğu muhabbeti şu ifadelerle anlatmıştır:

“Benim Efendim!
Ben sana bendim!
Bir üffedin de
Yıkıldı bend'im.
Ben ki, denizdim
Dağ başı bendim.
Şimdi sen oldun,
Âleme pendim.

-ve Âbidin Paşa'nın babası- Ahmet Bey (17851848), ülkesine pek çok hizmetler yapmış olmasına rağmen, Bâb-ı âlî tarafından Konya'ya sürgün edilmiştir.¹² “*Meşhur Valiler*” isimli eserde zikredildiği gibi, bu zât, birçok emlak, çiftlik ve gemi sahibidir. 1265/1849 tarihinde Ramazan-ı şerîfin 27. gecesi sabaha doğru Konya'da kolera hastalığından vefat eder. Şehir merkezinde bulunan Alaaddîn türbesinin birkaç adım yakınına defnedilir.¹³

Annesi de Arnavutluk'ta Çapar ailesinden olup, ismi gibi zatı dahi Sâliha bir kadındır. idi. 1304 tarihinde yazılan Âbidin Paşa'nın tercüme-i halinde, “Preveze kasabasında vefat etmiştir” kaydı bulunmaktadır.¹⁴

“*Meşhur Valiler*” adlı eserde kaydedildiğine göre, Âbidin Paşa, yedi yaşında Türkçe ve Rumca okumaya başlar. Dokuz yaşında evinde hususî hocası varken Preveze'de Kaleiçi Mektebine devam eder. Çok hevesli olması sebebiyle Arapça ve Acemce'de ihtisas sahibi olur. Medrese ilimleri tahsili babında sarf, nahiv, mantık; Farsça'dan *Gülistan* ve Hafız-ı Şirazî'nin *Dîvân*'ına kadar okur. Daha sonra da *Mesnevî* ile uğraşır. Hesap, Coğrafya, Kozmoğrafya gibi ilimlerle beraber Yunanca eserler de okur ve Fransızca

Benim Efendim (1978)” (Bkz., Necip Fazıl, Çile, s. 380-381; Nuran Çetin “Necip Fazıl'ın Abdülhakim Arvâsî'yi Tanıması ve Tasavvufî Düşünceleri”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/11*Fall 2014, ss.171-192.)

İşin aslına bakılırsa Necip Fâzıl'ın yaşadığı bu manevî tecrübe ilk değildir. İmam Gazzâlî'den Hz. Mevlânâ'ya, Hacı Bayram Velî'den Aziz Mahmud Hüdâyî'ye Hz. Pîr Şeyh Şa'bân-ı Velî'ye kadar birçok âlimde görülmüştür. Geçmiş dönem örneklerinden en barizi İmam Gazzâlî Hazretleri'dir. Zira büyük İmam yaşadığı entelektüel krizi otobiyografik bir eserde anlatmıştır. (Bkz., Ebu Hamid-el Gazali, *el-Munkizü Mine'd Dalal*, (Çev. Salih Uçan), Kayıhan Yay., İstanbul 1990). Gazzâlî hakikati kelim, felsefe ve bâtınıyyede aramış en sonunda “yolların en güzeli” olarak ifade ettiği tasavvufta karar kılmıştır. Medreseden tekkeye geniş bir ufuk turu yapan bu zâtlar ilim ve irfânlarıyla medeniyetimizin evrensel değerleri olarak kalıcı etkiler bırakmışlardır. Benzer serüvenler yakın tarihimizde de yaşanmıştır. Felsefeden tekkeye bir hidayet öyküsüne sahip olan Nurettin Topçu da benzer tecrübeleri yaşamış, aradığı huzur ve mutluluğu Abdülaziz Bekkine Hazretlerinde bulmuştur. (Bkz., Mustafa Kara, “Nurettin Topçu'nun Tasavvuf Düşüncesi”, <https://ismailhakkialtuntas.com/2011/07/20/nurettin-topcunun-tasavvuf-dusuncesi-mustafa-kara/>, Erişim Tarihi: 02.06.2017) Cemil Meriç, Muhyittin Şekûr (**Muhyiddin Şekur**, *Su Üstüne Yazı Yazmak*, Süfi kitap Yayınları ,2017, Ian Dallas/Abdülkâdir es-Sûfî (**Ian Dallas**, *Gariplerin Kitabı*, (Çev. İsmet Özel), Yeryüzü Yay., 2007.) Buna benzer batılı doğulu birçok aydın benzer dönüşüm ve hidayet öykülerine sahiptir. İmam Gazzâlî'nin “el-Münkız”, Necip Fâzıl “*O ve Ben*”, Muhyiddin Şekur, *Su Üstüne Yazı Yazmak* ve Ian Dallas/Abdülkâdir es-Sûfî'nin *Gariplerin Kitabı*, Carl Vett 'in “*Dervişler Arasında İki Hafta*” isimli eserleri birlikte okunursa tasavvufî irşad kapsamı geçmişten günümüze açık olduğu anlaşılır.

12 Toros, a.g.m., s.29.

13 Âbidin Paşa, *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerif*, I, 5.

14 a.g.e., I, 6.

ders almaya başlar. 1863'te geldiği İstanbul'da geldi. 1866 yılında 250 kuruş maaşla; Arnavut soyundan olanların Saray Muhafızlığı hizmetlerine tercihli olarak alınmaları sebebiyle Silahşorluk¹⁵ hizmeti ile saraya alınır.¹⁶ Bu sırada Keçeci-zâde Fuat Paşa'nın emir ve himayesiyle Fransızca'sını iletmesi için üç yıl kadar Fransız mektebine gönderilir.¹⁷

Memleketinde iyi bir tahsil gördükten sonra İstanbul'da silahşor olarak devlet hizmetine giren¹⁸ Âbidin Paşa, 22 ay bu hizmeti sürdürdükten sonra¹⁹ sırasıyla; Preveze mutasarrıf²⁰ muavinliği, merkez kaymakamlığı ve mutasarrıf vekilliği görevlerinde bulunur. Daha sonra İstanbul'a dönen Âbidin Paşa Aydın ili maiyetine verilmiş 1872 yılında ise İzmir Hukuk Temyiz Meclisi ikinci reisliğine ve yeni kurulmuş olan Hukuk Komisyonu başkanlığına tayin edilmiştir. Bu komisyonun kısa bir müddet sonra ilga edilmesi üzerine Sofya²¹ mutasarrıflığına tayin edildiyse de oraya gidemeden Erbaa,²² Tekfur dağı²³ ve Varna²⁴ mutasarrıflıklarıyla görevlendirilir.²⁵

Bir süre sonra 1873 yılında İstanbul Borsa komiserliği görevine getirilir.

- 15 a.g.e., I, 4; Silahşor: Silah kullanımında mahir olan adam. (Seydi, *Kâmûs-i Osmânî*, I, 558.) (Padişah'ın maiyyetinde muhafız olarak kullanılanlara verilen addır. 1908 inkılabından sonra kaldırılmıştır. (Pakalın, a.g.e., III, 226.)
- 16 Meşhur Valiler isimli eserde Âbidin Paşa'nın torunu Suphi Nuri'nin bir hatıratından şu alıntılar nakledilmektedir: "Annemin babası Mesnevî-i Şerif Şârihi Âbidin Paşa, gençliğinde Sultan Aziz'in muhafızı imiş. Bir gün Padişahın çadırının önünde nöbet beklerken, çadırın içerisinde bulunan Sultan Aziz, Hz. Peygamber hakkında atıp tutuyormuş. Sultan'ın Hz. Peygamber hakkındaki bu saygısız ifadelerini iştince dinî duyguları kabaran büyük babam nöbetini bitirince, Silahşörlükten istifa edip memleketi olan Preveze'ye gitmiştir. (Hayri Orhun ve Diğerleri, a.g.e., s.28.)
- 17 Orhun ve Diğerleri, a.g.e., s.28.
- 18 *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi: Devirler, İsimler, Eserler, Terimler*, I-VIII, İstanbul 1977-1990, I, 24; Orhun ve Diğerleri, a.g.e., s.28; Pala, a.g.m., *DİA*, I, 310.
- 19 Orhun ve Diğerleri, a.g.e., s.28.
- 20 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 4; Kaza ile vilâyet arasında idarî bir teşekkül olan Sancak (Liva)'ın başında bulunan memura verilen isimdir. (Pakalın, a.g.e., II, 586.)
- 21 Bulgaristan'da bir idarî bölgedir. Balkan yarımadasının başlıca ticaret ve endüstri şehirlerinden birisidir. (Öngör, a.g.e., s.787.)
- 22 Sivas vilâyetinin Tokat sancağında bir kaza olup, mezkur livanın kuzey batısındadır. (Samî, a.g.e., II, 821; Öngör, a.g.e., s.246.)
- 23 Edirne vilâyetini oluşturan altı sancaktan biri olup, Marmara denizinin kuzey-batı cihetindeki açık bir körfezin etrafında bulunan, doğuda Çatalca sancağı, kuzeyinde Kırk Kilise, kuzeybatısında Edirne, güney-batısında ise Gelibolu sancağı ile sınırları bulunmaktadır. (Samî, a.g.e., III, 1662.)
- 24 Bulgaristan'ın doğu cihetinde ve Karadeniz'in batı sahillerinde bir koy içindeki sancak merkezi. (Samî, a.g.e., VI, 4657; Öngör, a.g.e., s.879.)
- 25 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 4.

Haydar Kazgan'ın ifadesine göre, Âbidin Paşa ilk resmi borsa komiseridir. 1854 başlarında Galata'da Havyar Han'ında kurulan yarı resmi borsa, kısa zamanda gelişmesine rağmen ilk resmi borsa komiseri olan Âbidin Paşa'nın yazdığı *Konsolid Hava Oyunları İstikrâzât* adlı kitapçıkta belirttiği gibi, özellikle Müslüman Türklerin borsa oyunlarında büyük zarara uğramaları ve aldatılmaları karşısında, devlet bu işi kendi kontrolü altına almıştır.²⁶

Beş yıl birkaç ay süren bu görevi sırasında Bâbî âlî'de kurulan birçok komisyonda görev alır. II. Abdülhamîd'in emriyle iki dereceli mebus seçimleriyle ilgili nizamnâme taslağını hazırlar.²⁷ Osmanlı-Rus harbi sırasında borsa komiserliği görevine ek olarak Yanya'da kurulan Sevkiyyâtı Askeriyye Komisyonu başkanlığına tayin edilir. Ayrıca Yenişehir mutasarrıflığı da uhdesine verilir. Ek olarak Doğu ıslahât hareketleri için Diyarbakır'a gönderilir.²⁸

Âbidin Paşa, daha sonra Rumeli beylerbeyi unvanıyla Sivas komiserliği ile Sivas valiliğine, altı ay sonra da Selânik valiliğine tayin edilir.²⁹ Sait

26 Haydar Kazgan, "Galata Borsası", *DBİA*, I-VIII, İstanbul 1993-1995, III, 356.

27 Âbidin Paşa, a.g.e., I, 4.

28 a.g.e., I, 5; Agah Sırrı Levent *Türk Edebiyatı Tarihi* isimli eserinde belirttiğine göre Diyarbakır doğumlu olan *Tezkirei Şuarâi Âmid* yazarı Ali Emirî (v.1923) küçük yaşta şiir yazmaya başlamıştır. H. 1296/1878'de Diyarbakır'a gelen Âbidin Paşa'nın "Heyeti İslahiyyesine" müsevvid olarak atanır (Mahmud Kemâl İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1969, I, 300; Ali Birinci, *Tarihin Gölgesinde Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zat*, İstanbul 2001, s.276.) ve heyetle birlikte Harput ve Sivas'a gidip gelir. Âbidin Paşa'nın Selanik (Osmanlı Devletinin Rumeli'deki önemli vilâyetlerinden birisidir. Doğuda Edirne, kuzeyde Bulgaristan ve Kosova vilâyeti, batıda Manastır vilâyeti ile sınırları bulunmaktadır. Yunanistan'ın ikinci kalabalık şehridir. (Samî, a.g.e., IV, 2592; Öngör, a.g.e., s.764.) valiliğine atanması üzerine Paşa ile birlikte Selanik'e gider. Ali Emirî daha sonra birçok görevde bulunur. ve 1908'de Meşrutiyetin ilanından sonra emekliye ayrılmıştır.

Agah Sırrı Levent, yine aynı eserinde *Kâmûsü'lA'lâm* müellifi Şemseddin Samî'den bahisle şöyle der: 1877'de Rodos'a gitmiş 5 ay sonra oradan ayrılarak Yanya'ya geçmiş, oradan Rus Harbi dolayısıyla Âbidin Paşa'nın başkanlığında kurulmuş olan "Sevkiyyâtı Askeriyye Komisyonu"nda birkaç ay başkâtiplik yaptıktan sonra İstanbul'a dönmüştür. (Agah Sırrı Levent, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 2.bs., Ankara 1984, I, 455-456, 467; a.mlf., Şemseddin Samî, Ankara 1969, s.41.)

29 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevi.*, I, 5; Âbidin Paşa'nın torunu tanınmış muharrirlerden Suphi Nuri, Âbidin Paşa ile ilgili şunları nakletmektedir: Annemin babası Âbidin Paşa, Selânik valisi iken Sultan Abdülhamit tarafından İstanbul'a çağrılarak 1881 yılında kendisine Vezirlik ve Sadrazamlık verilmiştir. 38 yaşında Sadrazam olmak büyük bir talihti. Padişahın huzurunda Âbidin Paşa ile birlikte bulunan Şeyhülislâm, bu teveccüh karşısında Padişaha karşı şöyle itiraz etmiştir: Padişahım, Âbidin Paşa, vakıa pek muteber bir zattır. Fakat henüz pek gençtir. Diğer Vükelâ'nın hepsi kendisinden yaşlıdır. Müsaade buyurunuz Nâzır olsun. Birkaç sene sonra elbet sayenizde Sadrazamlık sırası da gelir demiştir. İşte böylece Büyükbabam birkaç dakika Padişah huzurunda Sadrazam olduktan sonra hemen kurulan Kadri Paşa kabinesinin Hariciyye Nâzırı olur. (Orhun ve Diğerleri, a.g.e., s.31; Toros, a.g.m., s.30; Şimşekler, a.g.m., s.119.

Paşa hatıratında belirttiğine göre, 9 Haziran 1980/1 Recep 1297 tarihinde azledildiğinin ertesi günü Ticaret nâzırı Kadri Paşa başvekâlete ve Selanik Valisi Âbidin Paşa Hariciyye nezâretine ta'yin edilirler.³⁰

Bu mühim göreve getirilen Âbidin Paşa 1880 yılında 9.6.1880-12.9.1880 tarihleri arasında üç ay üç gün Hariciye Nâzırlığı yaptı.³¹ Getirildiği bu önemli vazifeden, Kadri Paşa ve bazı şahsiyetlerin azledilmesi sırasında alınarak³² bunun akabinde Mecîdî nişanı verilerek Adana valiliğine gönderilir.³³

Burada şu hizmetlere imza atar: Seyhan kenarındaki Askerî İdadî olarak yapılan Adana İdadîsi (şimdiki Kız Lisesi) Adana Valisi Âbidin Paşa'nın himmeti ve halkın gayretiyle yapılarak ve 1888 yılında hizmete açılmıştır.³⁴ Dar sokakları genişletir ve 1882 yılında Saat kulesini³⁵ yaptırır. Adana'ya ilk çalar saat Âbidin Paşa'nın çabasıyla girer.³⁶ Bugün de Adana'da kullanımda olan Âbidin Paşa caddesini, kendi adıyla hizmete açar.³⁷ Âbidin Paşa ovadaki

30 İnal, a.g.e., II, 1008;

31 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 5; Bayrak, a.g.e., s.89; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar Türkiye (1074-1990)*, I-V, İstanbul 1996, II, 1033.

32 *Sâlnâme-i Nezâreti Hariciyye 3. Sâlnâme*, s.171172, İstanbul 1318.

33 Âbidin Paşa, a.g.e., I, 5; *Cumhuriyetin 50. yılında Adana 1973 İl Yıllığı*, s.441; Ferit Edgü, Âbidin Dino'nun "Verese Kel" isimli eserine yazdığı Önsöz'de şunları söyler: "Âbidin Dino'nun 'Verese' adlı oyunu büyük bir ihtimalle, 1944 yılında Adana'da yazılmıştır. Dino'nun sürgününün bu ikinci durağı, büyükbabası Âbidin Paşa'nın valilik yaptığı şehirdir. Oyun, ad verilme de Adana'da geçer. Bir hayli de Âbidin Paşa veresesinden esinlenmiştir." Âbidin Dino, *Verese Kel*, İstanbul 1996, s.5-6.

34 Birinci, a.g.e., s.162.

35 *Türkiye Rehberi Sanayi Tarım Ticaret Turizm İller*, İstanbul, ts., s.808; *İl İl Büyük Türkiye Ansiklopedisi*, I-III, Basım yeri ve tarihi yok, I, 75.

36 Saat Kulesi, Ulu Cami Mahallesinde, Hükümet konağına giden cadde üzerindedir. İnşasında Astronomi Bilgini Hacı Bekir Sırrı'nın büyük rolü olmuş, bir yıl içerisinde tamamlanmış ve idaresi ismi geçen zata verilmiştir. Kare prizma şeklinde olan kulenin yüksekliği 32 metredir. Bir o kadar da temel derinliği olduğu rivâyet edilir. (*Adana 1967 İl Yıllığı*, 1968, s.155.) Saat kulesinde, her saat başı, vakti belirleyen güçlü ses, şehrin birçok yerinden duyulurdu. Resmi dairelerdeki görevliler, işe başlama ve ayrılma saatlerini buna göre ayarlarlardı. Hele namaz vakitleri kolaylıkla belirlenirdi. Dönemin şâirlerinden Fânî Efendi kuleyi, o zamanlar şu dörtlülle anlatır:

"Bir muazzam eserdir ki, misli yok, naziri yok,

Zahiren saat çalar, manen hükümet seslenir.

Ol Cenâb-ı Âbidin'e eyler dua;

Çünkü andan rûz-u şeb vakt-i ibâdet seslenir." Heyet, *Yurt Ansiklopedisi Türkiye İl İl Dünyü Bugünü Yarını*, I-XI, İstanbul 1981, I, 56; Toros, a.g.m., s.30.

37 *Türkiye Rehberi Sanayi Tarım Ticaret Turizm İller*, s.816; *Adana 1967 İl Yıllığı*, s.5.

bataklıkları kurutur ve tarımda makineleşmeyi sağlar.³⁸Bu bağlamda çiftte kazanlar/buharlı nadas makinaları 1881 senesinde teşvikleriyle Menâfi' Sandığı tarafından getirilerek çiftçinin hizmetine sunulur.³⁹

Dört yıl dokuz ay bu görevde kalan Âbidin Paşa tekrar Sivas valiliğine (1884)⁴⁰ ve bir sene sonra da yedi sene yedi ay görev yapacağı Ankara valiliğine tayin edilir.⁴¹

Şeref Erdoğan, "Ankaram" isimli eserinde, "Tarihte Ankara Valileri" başlığı altında "Âbidin Paşa'nın 25 Haziran 1302 de Ankara valiliğine getirildiğini belirtir.⁴² İl İl Büyük Türkiye Ansiklopedisi'nde, ise "Ankara Belediye Başkanları" başlığı ile ilk olarak Âbidin Paşa'ya yer verilmiş ve 1886-1891 tarihleri arası görev yaptığı belirtilmiştir.⁴³ Hâlbuki Âbidin Paşa belediye başkanlığı yapmamış valilik yapmıştır. Belki de şehrin altyapısına yaptığı hizmetlerden bu şekilde algılanmıştır. Örnek olarak Âbidin Paşa 7-8 yıllık valiliği sırasında şehrin su derdini biraz da olsa halletmiştir. Kayaş vadisinde ve Üreğil köyü civarında bulunan kaynak suyu Âbidin Paşa zamanında tesisat döşenerek şehrin Cebeci ve alt kısımlarına akıtılmıştır.⁴⁴

Yine onun zamanında şehrin en yüksek yeri olan Atpazarı'na su çıkartılmış ve on iki lüleli kârgir bir çeşme inşa edilmiştir. Masrafı Âbidin Paşa tarafından karşılanarak Nakşibendî Medresesi önünde som mermerden yapılmış Elmadağı Çeşmesi inşa edilmiştir. Bu sular büyük oranda şehrin su derdine cevap vermiş Ankara'yı adeta ihya etmiştir. Ayrıca bu sudan Hacı Bayram-ı Velî haziresinde bir havuz inşa edildiği gibi şehrin muhtelif bölgelerine de su verilmiştir. Ankara Hükûmet merkezi oluncaya kadar bu iptidai su teşkilatından faydalanmıştır.⁴⁵ Âbidin Paşa, Atpazarı'na suyun

38 Heyet, *Yurt Ansiklopedisi Türkiye İl İl Dünü Bugünü Yarını*, I-XI, İstanbul 1981, I, 56; Toros, a.g.m., s.30.

39 *Yurt Ansiklopedisi*, I, 33.

40 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 5; *Cumhuriyetimizin 75. Yılında Sivas*, Ankara 1998, s.226.

41 Âbidin Paşa, *Saadet-i Dünya*, s.158-159; Bayrak, a.g.e., s.89; Şeref Erdoğan, Âbidin Paşa için şunları söylemektedir: Ankara'ya tayin olunan valilerin en uzun ömürlüsü bir iki yıl olarak bilinmektedir. Tarih 1883, Âbidin Paşa, tayin oluyor, sekiz yıl Ankara'ya hizmet veriyor ve Ankaralıların hayır duasını alıyor. Su diye yanıp tutuşan Ankara'ya tâ Elmadağı'ndan su getiriyor. Ve Ankara'nın doruğu At Pazarına büyük bir merasimle su akıtıyor. Samanpazarı'nda mermerle tezyin edilmiş Elmadağı çeşmesi, Öksüzce mahallesinde, Öksüzce çeşmesi hepsi bu kıymetli valinin eseridir. (Şeref Erdoğan, *Ankara'nın Tarihi Semt İsimleri ve Öyküleri*, Ankara 1999. s.1920)

42 Galanti, *Ankara Tarihi*, s.74; Şeref Erdoğan, *Ankaram*, Ankara 1965, s.120; *1967 Ankara İl Yıllığı*, s.10.

43 *İl İl Büyük Türkiye Ansiklopedisi*, I, 143.

44 Galanti, a.g.e., s.125; Erdoğan, a.g.e., s.145-146.

45 Galanti, a.g.e., s.126; Erdoğan, a.g.e., s.145-146.

çıkmasını çok arzu etmiş, mühendisler suyu ancak Cebelağası yokuşunun başına kadar getirmişler ve daha yukarı çıkmasına tazyik ve seviye müsait olmadığı için çıkaramamışlar, rivâyete göre Paşa, mühendisleri toplamış ve suyun bir haftaya kadar Kale önünde yaptırdığı çeşmeden akmasını, aksi takdirde hepsini azledeceğini emir buyurmuş, bu vesile ile su bir hafta sonra büyük bir törenle akıtılmıştır.⁴⁶

Ünlü tarihçi İlber Ortaylı'ya göre, Âbidin Paşa, Ankara'ya demiryolu ulaşmadan bazı alt yapısal tesisleri ve karayolu ağını tamamlamıştır. 1884-1892 yılları arasında Ankara'da valilik yapan Âbidin Paşa, Vilâyet Gazetesinde örneği görüldüğü üzere, sık sık iâne kampanyası açarak ve halkı angaryaya koşarak vilâyet dâhilinde 800 mili aşan bir şose yol ağı kurmuştu. Demiryolunun Ankara'ya ulaşacağı yıl acele olarak 200 mil yolu daha tamamlamıştı. Yine onun yönetimi döneminde, Gureba Hastahanesi, Kışlalar, gerekli depolar, Rüştiye, Ankara Sultanisi, Hamidiye Sanayi Mektebi de tamamlanmıştır.⁴⁷

Ortaylı'ya göre, Bayındırlık hizmetleri için halkın angaryaya koşumu cebren olmamıştır. Yapılan işler dolayısıyla eşraf, ileri gelenler ve halkın kendileri bu işe katılmıştır. Bu katılımda Hamidiye döneminin Âbidin Paşa gibi valilerinin bu gibi işleri örgütlemekte mahir olmaları önemli rol oynamıştır. Bu ustaca sevk ve idare ile cûş-i hurûşa gelen halk, Ankara'ya demiryolunun gelmesi için Ankaralıların bedenlen çalışmaya razı olduklarını bildiren bir dilekçe ile saraya başvurmuştur.⁴⁸

Oldukça zevk ve irfan sahibi bir zât olan Âbidin Paşa, bugün hâlâ ismi ile anılan semtte, köşkünü yaptırmadan önce, Ankara'nın muhtelif semtlerine bir koyun etinden astırmış ve en geç bu sırtlara astırdığı et kokmuş ve köşkünü bu güzel ve hâkim tepeye yaptırmıştır. Ankaralılar onun bu köşkünü yıllardır muhafaza etmiş olup, bugün hâlâ ayakta.⁴⁹ Bu mahallenin ana caddesi "Âbidin Paşa Caddesi" olarak isimlendirilmiştir. Bu mahallede bulunan çeşitli okullar da Âbidin Paşa'nın adıyla anılmaktadır.⁵⁰

46 Erdoğan, a.g.e., s.145-146.

47 İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişme Makaleler I*, Ankara 2000, s.114, 118.

48 Ortaylı, a.g.e., s.245.

49 Erdoğan, a.g.e., s.145-146.

50 Nuri Şimşekler, "Âbidin Paşa ve Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerif I. Cilt", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, SÜSBE.), Konya 1992, s.10.

Bu zorlu görevlerden yılmayan Âbidin Paşa son olarak Cezâyiri Bahri Sefidâî⁵¹ (Akdeniz Adaları) valiliği yapar.⁵² Buradan emekli olunca İstanbul'a döner; ancak ardından Yemen islahâtı için kurulan komisyona tayin edilir.⁵³

Âbidin Paşa, bu son görevinde bulunduğu sıralarda II. Abdülhamîd'e yazdığı 12 Kasım 1895 tarihli bir mektupta sürekli yükselerek geldiği Hariciye Nâzırlığı'ndan valiliğe dönmesi ve devamında merkezden uzak bir yere vali olarak tayin edilmesinin kendisini son derece üzdüğü anlaşılmaktadır.⁵⁴

Âbidin Paşa, Gül Hanımla evlenir. İki oğlu iki kızları olur. Kızlarından Halide Hanım, Dervîş Paşa ile, Nefise Hanım, Nuri Beyle evlenir. Nuri Bey, edebiyat, sanat, siyaset ve hukuk alanında tanınmış kişilerin babasıdır. Milletvekili ve gazeteci Celal Nuri, karikatürist Sedat Nuri, gazeteci ve hukuk profesörü Suphi Nuri bu zatın çocuklarıdır. Âbidin Paşa'nın oğullarından Sâlim Bey çocuksuz ölür. Diğer oğlu ise Âbidin Dino'nun babası Rasih Bey'dir.⁵⁵

Âbidin Paşa, 15 Rebû'l-evvel 1324/9 Mayıs 1906 günü Yıldız sarayında, Yemen işlerini islahla ilgili komisyonda yapılan görüşmeler sırasında ansızın kalp krizinden vefat etti.⁵⁶ İstanbul Merkez Efendi dergâhı post-nişini Nureddîn Efendi'ye intisâp eden⁵⁷ Âbidin Paşa'nın mezarı Fatih Türbesi avlusundadır.⁵⁸

51 Ege Denizinde Osmanlı Devletine bağlı vilâyetlerden birisidir. Mezkur adadaki, küçük ve iskan edilmeyen adalar hesap edilmediğinde 5 büyük 19 küçük olmak üzere, toplam 24 ada bulunmaktadır. Bu gün bu adaların çoğu Yunanistan'a geçmiştir. (Samî, a.g.e., III, 1794; Öngör, a.g.e., s.152.)

52 Heyet, *Türkiye Ansiklopedisi*, I, 38; Pala, a.g.m., *DİA*, I, 310; "İnal, *Son Asır Türk Şairleri*'nin son cildinde "Kendime Dair" isimli bölümde "Âbidin Paşa merhum Cezayiri Bahri Sefid valiliğinde bulunduğu sırada daveti üzere, iki defa Midilli'ye; iki defa Bursa'ya, bir kere Edirne'ye; tenez-züh maksadıyla Ankara, Adana, Konya ve Hatay vilâyetlerine gittim" demektedir. (İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, III, 2171; Bu görevi ile ilgili olarak *Salnâme-i Aliyye-i Osmaniyye'de*, Cezâyir-i Bahr-i Sefid Vilâyeti bölümünde şu bilgiler yer almaktadır: Memuriyeti, Vali; İsmi; Âbidin Paşa; Rütbesi; Vezir; Tarihi, 1297; Madalya, Gümüş İmtiyâz-ı Osmanî; Mecîdî, 1. *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Salnâme-i Umûmî Takvîm-i Evkât ve Şuhûr*, Yıl: 1318/1900, s.670-671, Atatürk Üni. Merkez Ktp. 596.07 S 24 numarada kayıtlı.)

53 *Türkiye Ansiklopedisi*, I, 38; Pala, a.g.m., *DİA*, I, 310.

54 Şimşekler, a.g.m., s.120.

55 Toros, a.g.m., s.30.

56 Tahir, a.g.e., II, 341; *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, I, 24; Orhun ve Diğerleri, a.g.e., s.30; *Meydan Larousse: Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, IXIII, İstanbul 1969-1976, I, 42; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*'nde tarihler şu şekilde verilmiştir: 15 Rebiülevvel 1324 Hicrî, 1321 Rûmî, 1906 Miladî. (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s.540.)

57 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 5; a.mlf., *Saadet-i Dünya*, s.159.

58 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 4; Pala, a.g.m., *DİA*, I, 310; Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*,

a. İlmî, Edebi ve Tasavvufî Şahsiyeti

Müellif, Devlet adamlığının yanı sıra, bir âlim ve edip olarak da nitelendirilmiş,⁵⁹ yoğun devlet işlerinden fırsat bularak faydalı eserler vermeyi başarmış bir zattır. Fakat O edip ve tasavvufî şahsiyetinden daha çok Devlet adamlığı ile tanınmaktadır. Arapça, Farsça, Arnavutça, Fransızca ve Yunanca⁶⁰ dillerinin edebiyatlarına da vakıf olduğu bilinen Paşa'nın,⁶¹ yazmış olduğu “*Ber Tarz-ı Nevîn Nahv-ı Arabî*” isimli Arapça Nahiv kitabı bunun şahididir. Âbidin Paşa'nın İtalyanca bildiği de kaydedilmekte⁶² ise de, bu hususu teyit edici her hangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. edebî eserleri Paris'te (Sîlogos) tabir edilen ilmî cemiyet tarafından meth ve takdir edilmiştir.⁶³

Mahmud Kemal İnal⁶⁴ ondan övgüyle bahsetmektedir.

Namık Kemâl, “Kanun-i Esasî'yi hazırlayanlar için, Ziyâ Paşa, Sava Paşa, Ohannes Efendi ve Borsa Komiseri Âbidin Bey⁶⁵ gibi fûnûn-ı siyasiyyede ihâta-i külliyyeleri olan dört zât” demektedir.⁶⁶ Mithat Cemal Kuntay, Namık Kemâl ile ilgili eserinin “Kanun-i Esasî Layiha Komisyonu ve Namık Kemâl” başlıklı bölümde, Namık Kemâl'in komisyon üyeleri hakkındaki fikirlerini aktarmıştır: Burada, 1877 Meclis-i Mebusân açıldığı zaman Borsa Komiseri, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Valisi,⁶⁷ Hariciye Nazırı Âbidin Paşa'yı da, Namık Kemâl'in mektuplarından birisinde⁶⁸ Başvekilliğe layık gördüklerinin arasında zikrettiğini ifade eder.⁶⁹

Âbidin Paşa'nın yaşadığı dönemde hakkında yazılanlardan anlaşılan şudur: “veliy-i nimet-i a'zam emirü'l-mü'minîn halife-i rûy-i zemin

II, 341.

59 Gövsa, *Meşhur Adamlar*, I, 18.

60 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 4.

61 Pala, a.g.m., *DİA*, I, 310.

62 *Türkiye Ansiklopedisi*, I, 77.

63 Âbidin Paşa, a.g.e., I, 4-5.

64 İnal, a.g.e., III, 1630-1631; İnal, a.g.e., III, 1630-1631.

65 Kuntay, a.g.e., II/II, 106.

66 Kuntay, a.g.e., II/II, 58.

67 Süreyya, a.g.e., IV, 799.

68 Kuntay'ın, Numan Menemencioğlu'nun dosyasından naklen verdiği, Namık Kemâl'in, Damadı Menemenli-zâde Rifat Bey'e “Rıfatcığım” hitabıyla ve sadece “Kemâl” imzasıyla yazmış olduğu 31 Mayıs 1896 tarihli bu mektup çalışmamızın “Yaşadığı Dönemde Hakkında Yazılanlar” başlığı altındadır.

69 Kuntay, a.g.e., II/II, 79.

Efendimiz Hazretleri” diye hitap ettiği Padişaha bağlılığı tam, maliye işlerine vukûfu mükemmel, ilim adamlarına saygılı ve Sadrazamlığa layık bir şahsiyettir.

Eserleri

Âbidin Paşa, ilme ve edebiyata yatkın bir kişilik olması dolayısıyla, ikisi tercüme ve şerh olmak üzere, yedi eser kaleme almıştır. “*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*” isimli eseri kendisinin ilmî ve edebî özelliklerini aksettirecek niteliktedir. Muhtemelen devlet işlerinden fırsat bulamaması sebebiyle fazla sayıda eser verememiştir.

a “Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf”

Bu eser,⁷⁰ Mevlânâ'nın Mesnevî'sinin ilk cildinin tercüme ve şerhidir. Altı ciltten ibaret olup, kendisinin en önemli ve en büyük eseridir. Bu eser ile ilgili tafsilatlı bilgi ikinci bölümde verilecektir. Son devir mutasavvif şâirlerinden olan Hüseyin Vassâf (v.1925)'in Âbidin Paşa'nın *Mesnevî* serhini beş kıtalık bir manzumeyle övmüştür⁷¹

b. “Âlem-i İslâmiyeti Müdâfaa”

“Âlem-i İslâmiyeti Müdâfaa” adıyla neşredilen kırk sayfalık bu küçük eser, Mısır'da bir papaz tarafından neşredilen bir risâleye reddiyedir. Hacı Selim Ağa Ktp. 2684 numarada kayıtlı bulunan bu eserin ismi “*Müdâfaa an-Âlemi'l-İslâm*” olarak geçmektedir.⁷²

Baskıları:

Âbidin Paşa, “Âlem-i İslâmiyeti Müdâfaa”, Matbaai Tahir Bey, 1315/1897, 40s.

70 Bkz. Ali Canib, a.g.m., s.5; İbrahim Alâettin Gövsa, *Meşhur Adamlar*, I, 1819; a.mlf., *Resimli Yeni Lügat ve Ansiklopedi*, I, 19; *Türkiye Ansiklopedisi*, IV, 175; Heyet, *Ansiklopedik Sözlük Dil ve Genel Kültür Ansiklopedisi*, I-III, 1967, I, 15; Gülek, a.g.m., s.245; Hacıtahiroğlu, a.g.e., s.8, (Hacıtahiroğlu, Âbidin Paşa'nın Mesnevî'nin birinci cildini beş cilt halinde şerh ettiğini söylemektedir. Âbidin Paşa'nın şerhi altı cilt olarak basılmıştır); Kırboğa, a.g.e., I, 265; Çelebioğlu, a.g.e., s.545; Aksun, a.g.e., VI, 432; Toros, a.g.m., s.30; Pekolcay, a.g.e., s.109; Neclâ Pekolcay bu eserde zikredilen sayfada şu bilgiyi vermektedir: Âbidin Paşa, *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf* (10 cilt, 1885), Adı geçen eser, 10 cilt değil 6 cilt olarak basılmıştır; İzbudak, a.g.e., s.Önsöz, Y; Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.325; Can, a.g.e., s.381; Yeniterzi, a.g.e., s.95; Aksu, a.g.e., I, 77.

71 Mustafa Tatçı, “Son Devir Mevleviliği İçin Bir Kaynak Hüseyin Vassaf Divanı”, *Bildiriler Uluslararası Mevlânâ Bilgi Şöleni 15-17 Aralık 2000*, Ankara, 2000, s.243-244, ss.231-270, Hüseyin Vassâf, *Divân-ı Vassâf*, Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar Bölümü, Nu: 2311, vr.3'den naklen.

72 Âbidin Paşa, *Âlem-i İslâmiyeti Müdâfaa*, İstanbul 1315, s.5-7.

Âbidin Paşa, “Âlem-i İslâmiyeti Müdâfaa”, (Hıristiyanlık lehine bir Arapça risâleye reddiyedir.) Matbaai Tahir Bey, 1315/1897, 55s.

c. “Meâlî-i İslâmiyye”

1316/1898 yılında İstanbul'da Tahir Bey Matbaasında basılan bu eser 356 sayfa olup, âyet-i kerîmelerin ışığı altında İslâmiyet'in üstünlüklerini anlatan “Hikmet” başlıklı küçük pasajlardan meydana gelmiştir.⁷³

d. “Saâdet-i Dünya”

“*Saâdet-i Dünya*” isimli bu eseri ahlâka dairdir. Âbidin Paşa'nın, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd valisi iken yazdığı bu eserin birisi 1312/1894 yılında Rodos Vilâyet Matbaasında 160 sayfa; diğeri ise, İstanbul'da Kitapçı Arakel Matbaası tarafından 1317/1899 yılında “*Külliyât-ı Âbidin Paşa I. Kitap*” adı ile 96 sayfa olarak basılmıştır. Bu eserin baş tarafında Âbidin Paşa tarafından yazılan bir mukaddime bulunmaktadır. Sonunda ise, Rodos Vilâyet Matbaası tarafından eklenen “*Saâdet-i Dünya*” müellifi Âbidin Paşa hazretlerinin bundan evvel tabedilen “*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*” adlı eserinde bulunan muhtasar tercüme-i hali” yer almaktadır. 160 sayfa olarak basılan eserin “*Saâdet-i Dünya*” ismine ilaveten “Ahlâk-ı hamîde ve mebâhis-i hikemiyeyi câmidir” cümlesi bulunmaktadır. Eserin sonunda ise, Mevlânâ Celaleddîn-i Rûmî'nin *Mesnevî-i Şerîf*'inden, Sa'dî, Câmî, Hâfız, Fuzûlî, İbrahim Hakkı Erzurûmî'den beyitler bulunmaktadır. Müellif şu sözleri ile bu eserinde Darwinizmi de eleştirmektedir: “Birkaç seneden beri dinsiz inkârcılar büyük bir aklî ve fennî müşkilâta giriftar olup pusulayı şaşırılmışlardır. Zira bundan evvel iki şey zannederler idi. Biri cemâdâtan ve bilhassa deniz dibinden rûh sahiplerinin hâsil olabilmesi ve binaenaleyh insan ve sair hayvanatın vücûdu hâşâ emri Hudâ'ya istinaden olmayıp cemâdâtan hâsil olmuş olmasıdır. Diğeri zanları, “Darvinizm” adıyla tahmin üzere, hayvanatın en iyi cinsi ile beraber bir cinsten diğeri cinsine dönüştürebilmesidir.”⁷⁴

e. “Türkçe Nahvî Arabî”

“*Ber Tarz-ı Nevîn Nahv-ı Arabî*” isimli bu eserini müellif Cezayir-i Bahr-i Sefîd valiliği sırasında yazmış olup, 1312/1894 yılında Rodos Vilâyeti Matbaasında 61 sayfa olarak basılmıştır.⁷⁵ Baş ve son tarafında her hangi bir açıklama bulunmayan bu eser Arapça nahiv kitabıdır.

73 *Türkiye Ansiklopedisi*, I, 38; Pala, a.g.m., *DİA.*, I, 310.

74 Âbidin Paşa, *Saâdet-i Dünya*, s.1415

75 *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, I, 24

f. “Konsolid Hava Oyunları İstikrâzât”

Konsolidenin hava oyunları ile sair muamelâtı hakkında ve müstekrazâtı maliyeye dair risâledir.⁷⁶ İstanbul borsası muamelelerine dair yazdığı bu kitap, Maarif nezaretinin müsaadesi ile neşredilmiştir.⁷⁷ Eserde vadesi belli olmayan ve yalnızca faizi ödenen devlet tahvilleri, faizle borç para alma ve Osmanlı borçlarıyla ilgili bilgiler yer almaktadır. Âbidin Paşa, bu eserini, İstanbul Borsa komiserliğinde bulunduğu sırada yazmıştır. Müellifin ilk eseri olup, İstanbul’da 1291/1874’te 66 sayfa olarak basılmıştır.

g. Diğer Eserleri:

Telif ettiği eserlerin yanı sıra Yunan lisanına aşina olması sebebiyle de bir hayli eser-i manzume ve sairesi olup, bunlar Dersaadette Yunanca olarak neşrolunan “*Neologos*” isimli gazete tarafından büyük övgüyle neşredilmiştir.⁷⁸

“*Merdi Arabî Risâlesi*”, *Mesnevî-i Şerîf*’te bulunan Arabî kıssasının Farsça metni ile birlikte ayrı basımıdır. Mahmud Bey Matb., İstanbul 1305/1888, 103s.

Osmanlı Müellifleri’nde Bursa’ya dair bir eseri olduğu da rivâyet edilmekte ise de, çalışmalarımız esnasında bu isimde bir eserine rastlamadık.⁷⁹

“*Hitân*”, sünnetin tarih-i zuhur ve esbâbı hudûsundan bahseder risâlei tarihiyedir. *Hitân et Causes de la Circoncision*; Puchmann, çev. Âbidin Paşa, Mahmud Bey Matb., İstanbul 1309, 39+46s. (Eserin aslı Almandır. Fransızca’ya Mavroyeni, Fransızca’dan Türkçe’ye de Âbidin Paşa çevirmiştir.) Fransızca Türkçe. Atatürk Üniversitesi Ktp. Seyfettin Özege Bölümü, 22678 numarada kayıtlı bulunan bu eserin çevireni olarak her ne kadar Âbidin Paşa zikrediliyor ise de, eserin üzerinde bulunan şu bilgiler bu eserin Âbidin Paşa’ya ait olmadığını göstermektedir. “*Cerîdei Tıbbiyyei Askeriyye Muharriri Tabib Kolağası Âbidin. Cerîdei emâkini’ssıhhaya tefrika suretiyle dercolunmuştur.*”

76 Özege, a.g.e., II, 915.

77 *Meydan Larousse: Büyük Lügat ve Ansiklopedi*, I, 42

78 Âbidin Paşa, a.g.e., I, 4-5.

79 Muhtemelen *Osmanlı Müelliflerini* günümüz alfabesine aktaranlar eserin aslında bulunan Bursa’ya dair bir eseri vardır şeklindeki ifadeyi Bursa’ya dair bir eseri vardır diye çevirmişlerdir. (Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. A. Fikri Yavuz-İsmail Özen, İstanbul 1972, II, 47.) *Büyük İnsanlar* isimli eserin müellifi Abdullah Develioğlu da aynı hataya düşmüş olabilir. a.g.e., s.27.

Özege kataloğu 11084 numarada kayıtlı bulunan, “*Kolera Hakkında Makale-i Nâfia*”, Vilâyet Matb., Ankara, Tarihsiz, 7s.⁸⁰

Âbidin Paşa'nın *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerif* İsimli Eseri

Âbidin Paşa'nın şöhretini borçlu olduğu bu eser, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinin ilk cildinin tercüme ve şerhi olup, kendisinin en önemli ve en büyük eseridir. *Mesnevî* şerhleri arasında önemli bir yeri olan bu eser altı cilttir. Müellif “*Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerif*” isimli eserininin 1. cildini 1884 yılında Adana’da yazmaya başlayıp 1885 yılında Sivas’ta tamamlamıştır. Âbidin Paşa, Adana valiliğinde bulunduğu sırada 12 Rebü’l-evvel 1302 tarihinde ve Mevlid-i Nebî okunduğu sırada bu eserini telife başlayıp birinci cildi Sivas valisi iken 12 Rebü’l-evvel 1303 ve teberrüken yine Mevlid-i Nebî’nin okunması sırasında basımına muvaffak olmuştur.⁸¹

Âbidin Paşa, eserinin 1. cildini tamamladıktan sonra 1303/1885 yılında Sivas ve İstanbul’da; 2, 3 ve 4. ciltlerini ise, Ankara’da tab ettirmiştir. Daha sonra İstanbul’da Tahir Bey Matbaasında altı cildin tamamı 1305-1306/1887-1888 yılında tab ettirilmiştir. Âbidin Paşa'nın adı geçen şerhi ne zaman bitirdiğine dair kendisinin vermiş olduğu bir malumât bulunmamasına rağmen 6. cildin basım yılı olan 1887-1888 tarihi onun bu eserini muhtemelen 1302/1884 yılında başlayıp 1306/1888 yılında tamamladığını göstermektedir. Bu eserin yazma nüshası İstanbul Dîvân Edebiyatı Müzesi Kütüphanesinde, 34-36 numaralarda kayıtlıdır.⁸²

Müellif şerhinde hem dinî ve tasavvufî duygu ve düşünce ve hem de genel konulara yer vermiştir. Bu konulardan eserinde çokça yer verdikleri şunlardır: Tasavvuf,⁸³ aşk,⁸⁴ ârif,⁸⁵

80 Özege, a.g.e., II, 911; Çalışmalarım sırasında bu makaleye ulaşamadım. Muhtemelen bu tercüme de Tabip Kolağası Âbidin’e ait olabilir.

81 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 5.

82 Şimşekler, a.g.m., s.123, 31. dipnot.

83 Âbidin Paşa, a.g.e., I, 358; III, 52, 67, 127, 171; IV, 121, 122; V, 57, 119, 126, 127, 128, 133, 134, 135, 214.

84 a.g.e., I, 40, 42, 50, 51, 52, 55, 57, 58, 59, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 121, 137, 143, 144, 182, 184, 188, 191, 307, 347; II, 8, 13, 42, 275; III, 37, 38, 53, 69, 81, 83, 84, 85, 87, 88, 111, 137, 142, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 161, 165, 172, 173, 177, 178, 182, 232, 250, 259; IV, 58, 79, 87, 90; V, 6, 42, 79, 80, 81, 82, 83, 89, 105, 111, 112, 113, 116, 162, 183, 203, 209, 210, 219, 220.

85 a.g.e., I, 17, 18, 38, 39, 42, 43, 44, 56, 57, 87, 90, 91, 92, 95, 142, 144, 221, 222, 227, 229, 235, 276, 278, 297, 322, 323; II, 8, 152, 241, 282, 283; III, 59, 60, 97.

mürşîd-i kâmil,⁸⁶ ahlâk-ı hamîde,⁸⁷ ahlâk-ı zemîme,⁸⁸ dünya,⁸⁹ nefis,⁹⁰ şeyh-sahte şeyh,⁹¹ vahdet-i vücûd,⁹² kalp,⁹³ rûh,⁹⁴ akıl,⁹⁵ sâlikin yapması gerekenler,⁹⁶ evliyâ⁹⁷ ve sâlik-mürîd.⁹⁸ Eserde az da olsa yer verilen konuları cilt ve sayfa numaraları ile birlikte şu şekilde sıralayabiliriz; mü'min-münafık, (I, 184-188; II, 266-268), kibir-şöhret, (I, 53, 139, II, 248, 286), havf-recâ, (I, 71, 83, 84, 85, 123, 229, 362; II, 238; III, 21, 22), hased, (I,

86 a.g.e., I, 72, 73, 63, 90, 92, 93, 116, 121, 122, 123, 125, 126, 137, 145, 146, 150, 166, 167, 168, 183, 211, 233, 277, 302, 303, 329, 342, 360, 361; II, 14, 32, 34, 62, 66, 118, 132, 149, 240, 253, 275; III, 19, 23, 26, 28, 42, 70, 86, 87, 96, 99, 100, 101, 105, 158, 235, 236, 237; IV, 85, 98, 111, 113, 114, 115, 133, 138, 139, 145, 146, 148, 149, 236; V, 9, 18, 64, 65, 92, 129, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 161, 165, 168, 196, 219, 251, 316.

87 a.g.e., I, 222, 282, 327, 328; II, 13, 52, 86; III, 51, 52, 86, 203; IV, 5, 88, 89, 112, 132, 133, 136, 137, 138, 143, 144, 145, 229, 232; V, 88, 100, 123.

88 a.g.e., I, 195, 196, 202, 227, 241, 282, 283, 285, 338; II, 14, 37, 38, 39, 161, 221, 262, 263, 264, 266, 267, 268; III, 74, 97, 101, 113, 114, 198, 200, 201, 202, 203, 204, 208, 221, 239, 244, 246, 249; IV, 89, 90, 100, 102, 117, 122, 132, 134, 148, 149, 178, 225, 230, 231; V, 7, 59, 95, 96, 106, 126, 127, 128, 177, 180, 203, 208, 215, 217, 249, 250, 251, 254; VI, 5, 13, 18, 37, 40, 43, 44, 47, 48, 49, 50, 51, 64, 78, 80, 82, 94, 95, 117, 171, 175, 197, 230, 231, 234, 275, 284.

89 a.g.e., I, 40, 74, 75, 61, 62; II, 29, 113, 114; III, 5; IV, 110, 116, 163, 186, 187, 199; VI, 88, 103, 104, 105, 106, 227.

90 a.g.e., I, 61, 62, 63, 66, 69, 93, 113, 117, 119, 122, 127, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 209, 210, 211, 214, 215, 216, 281, 283, 297; II, 11, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 32, 33, 36, 43, 57, 59, 137, 138, 158, 159, 168, 204, 276, 277, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293; III, 8, 145, 197, 210, 211, 245; IV, 9, 90, 94, 149, 157, 168, 171; V, 3, 13, 44, 52, 67, 109, 110, 140, 141, 142, 159, 160, 199, 200; VI, 233, 264, 274, 282, 283, 331, 345.

91 a.g.e., I, 189, 190, 191, 245; II, 74, 75; III, 70.

92 a.g.e., I, 309, 310, 311, 312, 314, 316; III, 99, 171, 172, 173, 179; IV, 70, 71, 181, 184; V, 57, 84, 104, 120, 121, 125, 178, 197.

93 a.g.e., I, 83, 95, 114, 115, 118, 216, 217, 218, 239, 270; II, 42, 179, III, 35, 44, 96, 157; IV, 129, 130, 131, 132, 169, 171, 172, 214, 215; VI, 214.

94 a.g.e., I, 18-19, 68-69, 99.

95 a.g.e., II, 171-173, 269; III, 181; IV, 9, 10, 46, 47, 49, 66, 108, 109, 110, 111, 116, 117, 118, 119, 120, 126, 144, 150; V, 3, 4, 34, 35-39, 50, 51, 89, 122; VI, 45, 281, 338.

96 a.g.e., I, 48, 58, 70, 98, 111, 112, 123, 124, 125, 127, 147, 151, 152, 153, 159, 160, 166, 188, 194, 195, 213, 361, 364; II, 27, 67, 148, 151, 170, 245, 252, 270, 280; III, 21, 45, 94, 98, 106, 107, 108, 109, 112, 113, 117, 119, 120, 123, 134, 135, 137, 146, 148, 149, 166, 185, 186, 191, 192, 193, 199, 208, 220; IV, 16, 43, 44, 61, 81, 84, 86, 87, 88, 99, 105, 131, 136, 141, 151, 170, 182, 185, 186, 219; V, 71, 95, 96, 107, 108, 137, 138, 139, 155, 163, 169, 171, 183, 234; VI, 16, 52, 183, 226, 239, 316, 317.

97 a.g.e., I, 46, 75, 87, 103, 107, 109, 146, 148, 149, 152, 154, 155, 165, 166, 168, 169, 234, 236, 359; II, 148, 149, 229; III, 25, 36, 39, 40, 41; III, 85, 124, 125, 127, 129, 130, 131, 208, 209, 215, 216, 221, 224, 225, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 238, 241, 258; IV, 6, 7, 11, 12, 13, 21, 45, 188, 191, 192, 193, 194, 202, 204, 205; V, 18, 151, 161, 186, 194, 195, 211, 213, 214, 220, 223, 225, 239, 240; VI, 27, 92, 126, 127, 145, 146, 194, 251, 275, 285, 357.

98 a.g.e., IV, 98, 146, 147; V, 59, 60, 66, 72, 73, 74, 76, 106, 183, 185, 191, 219, 247, 248, 252, 254; VI, 17, 19, 20, 210, 220, 231, 261, 266, 315.

50, 237, 332), tevbe, (I, 285, 286, 315; II, 5, 48, 64, 211, 224, 235, 236; III, 49), sabır, (I, 88; III, 95), zikir, (III, 72), şükür, (III, 62), tevekkül,⁹⁹ cebriye, (I, 316-321), irâde-i cüz'iyeye, (I, 142), ahkâmın değişmesi, (VI, 305), kısas, (VI, 319-325), dünya-ahiret dengesi, (I, 40, 61-62), mücâhede, (I, 186, 187), mertebe-i ehâdiyet ve âlem-i rûhaniyet, (I, 38, 39, 74, 111, 112), tarihî hadiseler, (I, 270, 317), fenâ, (I, 103, 104, 273, 274), zulüm, (II, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 278, 281), mal ve servet, (I, 49; II, 116), devlet, (I, 75, 85, 112, 128, 130; III, 15), emre muhalefet, (I, 82, 84, 85), rüşvet, (I, 197), riyâ, (I, 184, 243, 246, 289; II, 73), basîret, (III, 6-12), edep, (I, 78-81, 85-86; III, 51), inşaallah sözünün önemi, (I, 65), zekat-sadaka, (I, 83) ve zinâ, (I, 83-84).

Âbidin Paşa, şerhinde birçok konuya değinmiş hatta yeri geldiğinde beden sıhhati gibi bir konuda bile tam bir sayfa kadar malumât vermiştir.

1. Öncelikle hava muhalefeti olmadığı zamanlarda insan her gün yaya veya at ile bir defa gezmeli. Yaya gezdiğinde bedeninin iktidarına göre on beş dakikadan bir saate yani bir kilometreden dört kilometreye kadar ve at ile gezecek olursa, yarım saatten bir saate kadar gezmeli. Bundan ziyade, yaya ve at ile bir günde gezilir ise fayda vermez. Belki yorgunluktan sinir ve kanı zafiyete uğrar. Yemeğin miktarı bedene göre olacağından tayin ve tahdit olunamaz. Bununla beraber ne az ne de mideyi ıstırap içinde bırakacak kadar çok olsun. Beden şişmanlamaya meyilli ise, pilav, yağlı ve tatlı gibi şeylerden kaçınarak et ve sebzeye devam etmeli. Zira şişmanlığın, bedeninin zayıflığından daha fazla zararı vardır.

2. Bütün yaz sabahleyin bir defa soğuk su ile duş yapmalı, duş yok ise, üç dört ibrik su dökülmeli. İklimimizde Haziran'ın yirmisinden Ağustos'un onuna kadar sıcakların arttığı mevsimde insan günde iki defa bile soğuk su ile yıkansa bedenine daha faydalıdır.

3. İnsan kan ve sinirinde yani bedeninde zafiyet hissedip başka bir hastalığı yok ise, bir tabibe müracaat ederek tabibin tertibine göre bir müddet çelik ve kına kına¹⁰⁰ ilaçlarına devam etsin ki, bunlar sıhhati koruma ve kuvvetin artmasında kullanılan temel ilaçlardır.

99 a.g.e., II, 80, 81, 82, 83, 84, 88, 89, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 102, 103, 106, 109, 111, 112, 113, 118, 154, 155, 156.

100 Çelikli kına kına ilacının terkibi için bakınız: Muhammed İzzet, *Rehber-i Umûr-i Beytiyye*, İstanbul 1326, III, 217.)

4. İnsan bedenini gâyet temiz tutsun ve taharet üzere bulundursun. Yatacağı odayı temiz tutup, pencerelerini her gün açsın ki, oda her taraftan temiz hava alsın. Yerde yatmayıp karyolada yatsın.

5. Uyku beş ile yedi saat arasında olsun. Akıl ve bedeni sıhhatte olmak üzere, kalp ve vicdanı pak olup, hasetçi, garazkar, tembel, müsrif, yalancı ve hain olmasın. Gazabın bedene çokça zararı olduğundan gazaptan sakınsın. Her ne vakit beşeriyet icabı gazap hissedecek olursa o anda ilâhî gazabı, kendi hatalarını ve gazaptan hâsil olacak neticelerini düşünsün. Her gün gezmek, güzel yemek yemek, havadar yerlerde bulunmak ve soğuk sularla yıkanmak çoğunlukla faydalı olmasa bile, insanın kuvvet ve rahatını tedrici olarak artırır ve Cenâb-ı Hakk'ın izni ile cismanî ve manevî hastalıklardan uzak kılar.¹⁰¹ Müellif *Mesnevî-i Şerif* şerhinde bir de anısına yer vermiştir.¹⁰²

Eserin Kaynakları

Başta Kur'ân-ı Kerîm ve hadîs-i şerîfler olmak üzere, İsmail-i Ankaravî, Sarı Abdullah Efendi ve İsmail Hakkı Bursevî'nin *Mesnevî* şerhlerinden, Fahrüddîn Râzî'nin, "*Tefsiri Kebir*", (V, 42); Hafız Şirazî'nin, "*Dîvân*"ı, (VI, 67); Feridüddîn Attâr'ın, "*Mantıku't-Tayr*", (III, 95; VI, 93); Abdürrezzak Kâşânî'nin, "*Te'vilâtü'lKur'ân*" isimli tefsiri, (V, 236; VI, 107); Seyyid Şerîf Cürçânî'nin, "*Ta'rifât*", (V, 79); "*Mesâbih*" (V, 181); "*TenvîrülMesâbih*", (V, 181); "*Mecelle*", (VI, 305); "*Burhân-ı Kâtî*",¹⁰³ "*Kasîde-i Bürde*", (VI, 232) gibi eserlerden istifade etmiştir. İbn Arabî,¹⁰⁴ Bâyezîd-i Bistâmî, (VI, 119); Füzûlî-i Bağdâdî, (V, 185, 228); Mevlânâ Camî, (V, 179, 223); Necmüddîn-i Kübrâ, (IV, 212); Lebid, (VI, 339); İbrahim Hakkı, (VI, 304) gibi sûfî ve düşünürlerden de faydalanmıştır.

Âbidin Paşa'nın *Mesnevî Şerhi*'nde zikrettiği Filozoflar ise şunlardır: Bacon, (I, 26; II, 150); Eflatun,¹⁰⁵ Sokrat, (I, 29, 287; II, 150); Aristo, (I, 47; II, 150); Galile, (IV, 189); Newton, (I, 31; IV, 189); Montesquieu, (I, 262); Calinous, (I, 53); Omiros (Homeros), (I, 29); Melanipizis, (I, 29); Sofokles, (I, 29); Polikletios, (I, 29); Zifoksis, (I, 29) ve Voltaire (I, 34-35).

101 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 54-55.

102 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, VI, 32.

103 Âbidin Paşa, a.g.e., III, 204; Esterabâdî, *Tıbyân-ı Nafi' der Tercüme-i Burhân-ı Kâtî*, I-II, İstanbul 1287/1870.

104 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 310; II, 287-290; III, 99, 103, 130, 131, 174; V, 244; VI, 58.

105 a.g.e., I, 27, 28, 50, 96, 287; II, 150; III, 184, 222.

Eserde Geçen Âyeti Kerime ve Hadis-i Şerifler

Âbidin Paşa, bu eserinde 70 kadar sureden âyet-i kerîmeler zikrederek konuları izah yoluna gitmiştir. Eserde geçen âyet-i kerîmeler cilt ve sayfa numaraları ile birlikte aşağıya çıkarılmıştır:

Fatiha, 1/6, (VI, 84). Bakara, 2/13, (IV, 40; VI, 194), 67, (III, 265), 1415, (IV, 41), 30, (V, 23), 32, (V, 16), 34, (II, 90), 45, (VI, 380), 61, (I, 79), 94, (VI, 361), 104, (II, 186), 106, (III, 126; VI, 304), 115, (III, 7, 34), 125, (I, 239) 144, 149, 150, (III, 34), 154, (VI, 344),¹⁰⁶ 156, (II, 186; VI, 346.), 170, (IV, 222), 177, (VI, 380), 179, (VI, 272; VI, 319), 186, (IV, 70), 189, (III, 108), 195, (VI, 342343), 249, (VI, 381), 269, (II, 151), 277, (III, 142; IV, 112), 286, (I, 300).

Âli İmrân, 3/8, (VI, 330), 14, (IV, 162), 18, (VI, 204), 64, (V, 33), 88, (III, 179), 106107, (VI, 141), 120, (VI, 381) 134, (VI, 78), 137, (V, 139), 142, (VI, 381), 146, (VI, 381) 155, (VI, 371), 159, (V, 166; VI, 371), 169170, (VI, 312), 180, (III, 179), 200, (VI, 381),

Nisâ, 4/157, (V, 73), Mâide, 5/54, (III, 153), 119, (I, 80), En'âm 6/38, (VI, 221), 45, (IV, 221), 7679, (I, 235), 94, (V, 231), 103, (II, 184), 160, (III, 51).

A'râf, 7/12, (V, 250), 1516, (III, 48), 23, (II, 227, 235), 40, (V, 184), 46, (II, 241), 78, (IV, 211), 79, (IV, 212), 9293, (IV, 218), 115122, (III, 102), 123125, (III, 104), 136, (V, 201), 172, (IV, 34), 189, (IV, 163),

Enfâl, 8/17, (I, 316; III, 99; VI, 271), 36, (IV, 85), 44, (IV, 198), 4546, (VI, 381), Tevbe, 9/7172, (V, 4445), 111, (V, 40, 102), Yûnus, 10/36, (IV, 42), 61, (III, 187),

Hûd, 11/112, (II, 291; III, s170), 115, (VI, 382), Yûsuf, 12/18, (VI, 382), 87, (I, 363), 9396, (III, 217218), Ra'd, 13/41, (I, 179), İbrahim, 14/4, (III, 35), 7, (II, 95), 46, (II, 101), Hicr, 15/14, (IV, 56), 29, (II, 233; VI, 58), 5356, (I, 362), Nahl, 16/36, (V, 207), 41, (II, 115), 68, (II, 126), İsrâ, 17/37, (III, 203), 80, (II, 211), 85, (I, 220, II, 186; V, 44, 98; VI, 58),

Kehf, 18/18, (I, 145, 221; V, 167, 238), 74, (I, 145), 109, (IV, 29), 110, (VI, 212; 365), Meryem, 19/65, (VI, 382), Tâhâ, 20/12, (II, 156), 56, (VI, 214), 912, (V, 73), 72, (IV, 202), 130, (VI, 382), Enbiyâ, 21/6869, (II, 208), Mü'minûn, 23/1214, (VI, 2), 14, (IV, 168), 101, (VI, 88), 109110, (III, 127), Nûr, 24/26, (III, 52; VI, 181), 30, (V, 42), 35, (II, 183),

106 Âbidin Paşa, âyet numaralarında birçok hatalar yapmıştır. Bunların tashihatını yaparak verdik.

Furkân,25/63, (III, 203), 70, (I, 286; VI, 293), Şuarâ, 26/8889, (V, 244), Kasas, 28/713, (II, 86), 32, (VI, 129), 88, (I, 310; II, 250; III, 179; IV, 90; V, 178), Ankebût, 29/17, (IV, 168), 45, (VI, 274), 64, (VI, 103), Rûm, 30/16, (I, 271), Lokmân, 31/12, (VI, 173), 17, (VI, 382), 18, (III, 161).

Secde, 32/16-17, (III, 186), Ahzâb, 33/4547, (VI, 287), 53, (VI, 157), 72, (III, 240), Sebe', 34/13, (VI, 223), Fâtır, 35/1, (VI, 207), 10, (II, 61, 69), 32, (II, 6), Yâsîn, 36/18, (VI, 10), 32, (VI, 218), 40, (I, 303; II, 151), 51, (III, 223), 65, (IV, 53), 7879, (VI, 28),

Saffât, 37/164166, (VI, 95), Sâd, 38/26, (V, 142), 3132, (IV, 238), 35, (IV, 237), 42, (IV, 28), Zümer, 39/10, (V, 235; VI, 383), 42, (I, 224), 53, (I, 362; VI, 292), Fussilet, 41/3435, (V, 383), Şûrâ, 42/11, (I, 310; II, 181), 40, (II, 258), 43, (VI, 383), 51, (III, 230), Muhammed, 47/15, (VI, 180), Fetih, 48/12, (IV, 236), 6, (V, 173), 10, (I, 343, II, 289; V, 149), 29, (II, 240, 274; V, 229).

Hucurât, 49/13, (VI, 88), Kâf, 50/15, (IV, 3), 16, (IV, 70), 30, (II, 289), Zariyât, 51/79, (V, 119), 1519, (V, 233), Necm, 53/1317, (VI, 351), 28, (VI, 94; VI, 108), 39, (III, 186), Rahmân 55/1920, (I, 179), 1921, (IV, 223), 26, (IV, 90), 2627, (III, 179; IV, 19), 29, (III, 185; V, 187), 33, (III, 226), Hadîd, 57/4, (III, 58), 2223, (II, 284).

Sâf, 61/23, (IV, 120), 5, (II, 226), 6, (I, 365), 9, (VI, 306), Cum'a, 62/5, (III, 72; VI, 111), 67, (VI, 360), Mülk, 67/12, (V, 189), 24, (VI, 195), Hakka, 69/4, (II, 56), Meâric, 70/45, (VI, 107), 5, (VI, 383), Müzzemmil, 73/10, (VI, 383), Nûh, 71/7, (III, 10), 26, (V, 212), Nebe', 78/9, (VI, 308), Burûc, 85/10, (II, 65).

Târık, 86/9, (VI, 37), 910, (V, 127; VI, 179), Fecr, 89/2730, (V, 18), Beled, 90/14, (III, 141), Şems, 91/1115, (IV, 199), Duhâ, 93/10, (V, 56), Alak, 96/19, (VI, 183), Zilzâl, 99/18, (VI, 29), Karia, 101/5, (II, 246), 6, (II, 67), Asr, 103/13, (VI, 383), Fil, 105/15, (II, 260), Kevser, 108/1, (V, 51), Nasr, 110/13, (II, 259), İhlâs, 112/3, (V, 61), Nas, 114/16, (III, 197; IV, 50).

Eserde Geçen Hadis-i Şerifler

Âbidin Paşa, *Mesnevî Şerhi*'nde izahlarını âyet-i kerîme ve hadîs-i şerîflerle desteklemiştir. Şerhinde 70 kadar hadîs-i şerîf kullanmıştır. Müellifin iktibas ettiği hadîslerin bir kısmı kütüb-i sittede (Buhârî, "Sahîhi Buhârî", Müslim; "Sahîh", Tirmizî, "elCâmiü's-Sahîh", Ebû Dâvûd,

“Sünen”, İbn Mâce, “Sünen”) bulunmaktadır. Diğer bir kısmı ise, şu hadîs kitaplarında yer almaktadır: İbn Hibban, “*Sahîhu İbn Hibban*”, Ahmed b. Hanbel, “*Müsned*”, el-Heysemî, “*Mevâridü’z-Zam’ân*”, Deylemî, “*Kitâbu Firdevsi’l-Ahbâr*”, esSuyûtî, “*Cami’uSağîr*”, esSuyûtî, “*elLeâli’lMasnû’a*”, el-Münâvî, “*FeyzülKadîr*” ve “*Kunûzu’l Hakâik*”, Aliyyü’l-Karî, “*el-Esrâru’l-Merfû’a fi’l-Ahbârî’l-Mevzûa*”, el-Aclûnî, “*Keşfü’lHafâ*.”

Daha önce de zikrettiğimiz gibi, müellif eserinde muhaddîslerin zayıf veya mevzu olarak tesbit ettikleri, ancak mutasavvıflar tarafından genel kabul gören hadîsi şerifleri de kullanmıştır. Eserde geçen hadîs-i şerîfler aşağıya şu şekilde sıralanmıştır:

“Sırrını kim saklar ise, işine sahip olur.”¹⁰⁷

“Namaz ancak kalp ve aklın huzuru ile tamam olur.”¹⁰⁸ “Uyku, ölümün kardeşidir.”¹⁰⁹ “Çalışınız, mamafih herkes her ne için halk olundu ise, o kendisine müyesser olur.”¹¹⁰ “İnsanlar dünyada uyur, öldükleri vakit uyanırlar.”¹¹¹ “Biz seni hakkıyla bilemedik.”¹¹² “Yeryüzündekilere merhamet ediniz ki, gökyüzündekiler de size merhamet etsinler.”¹¹³ “Mü’min olan kimse, bir akrep deliğinden iki kere ısırılmaz.”¹¹⁴ “Deveni güzelce bağla, sonra Allah’a tevekkül et.”¹¹⁵ “Çalışan Allah Teâlâ’nın sevgili kuludur.”¹¹⁶ “Mahlûkat, Allah Teâlâ’nın ıyalidir.”¹¹⁷ “İyi ve sâlih olan mal, sâlih insan için ne güzeldir.”¹¹⁸

107 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevi*, I, 124; Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Suyûtî, *elLeâli’l Masnû’a*, II, 81.

108 a.g.e., I, 216; Kaynağına ulaşamadım. Ebû Hâmid Muhammed Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi’dDîn*, IIV, Mısır, ts., I, 120’de geçmektedir.

109 a.g.e., I, 225; Celâluddîn b. Ebîbekr esSuyûtî, *Cami’uSağîr fi Ehâdisi’lBeşîri’nNezîr*, Beyrut, ts., II, 557.

110 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevi*, I, 259; Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid İbn Mâce, *Sünen*, III, Basım yeri yok, 1395, Mukaddime, 10.

111 a.g.e., I, 337; Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, a.g.e., II, 312; Aclûnî, Bu sözün Hz. Ali’ye ait olduğunu belirtir.

112 a.g.e., II, 10; Kaynağına ulaşamadım.

113 a.g.e., II, 43; Benzeri Hadîs için bakınız: Suyûtî, *el-Câmiu’s-Sağîr*, I, 156.

114 a.g.e., II, 7980; Buhârî, Ebeb, 83; Müslim, Zühhd, 63; İbn Mâce, Fiten, 13; Ebû Muhammed Abdullâh ed-Dârimî, *es-Sünen*, ts, Rikâk, 65; Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, I-VI, Beyrut 1313, II, 115.

115 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevi*, II, 83; Suyûtî, *el-Câmiu’s-Sağîr*, I, 77.

116 a.g.e., II, 83; Kaynağına ulaşamadım.

117 a.g.e., II, 90; Suyûtî, *el-Câmiu’s-Sağîr*, II, 251.

118 a.g.e., II, 116; Muhammed b. Hibban et-Temimî, *Sahîhu İbn Hibban*, I-XVIII, Beyrut 1414/1993, VIII, 6; Ali b. Ebî Bekr el-Heysemî, *Mevâridü’z-Zam’ân*, Beyrut ts., s.268.

“Fakirlik, övünç vesilemdir.”¹¹⁹ “Kendisinden istişare talep olunan kimse, emin ittihaz olunmuştur.”¹²⁰ “Allah Teâlâ’nın nuru ile eşyanın hakikatini bildim.”¹²¹ “Dünya, bir saat, bir andan ibarettir.”¹²² “Ya Rabbî, bize, Hakk’ı Hak olarak göster ve ona ittiba ile bizi rızıklandır. Batılı batıl olarak göster ve ondan uzaklaştırarak bizi rızıklandır. Ey Allahım bize eşyanın hakikatini göster.”¹²³ “Bir kimse, sarımsak, soğan ve pırasa yediyse mescide gelmesin.”¹²⁴ “Kişi, lisanının altındadır.”¹²⁵ “Bir saat adalet, altmış senelik ibâdetten daha hayırlıdır.”¹²⁶

“Mü’min, mü’minin aynasıdır.”¹²⁷ “Küçük cihaddan büyük cihada dönüyoruz.”¹²⁸ “Önce selâm veriniz, sonra konuşunuz.”¹²⁹ “İnsanlar, amel ve fiilleriyle cezalanırlar. Hayır ise, hayır ile mükâfâtlanır, şer ise, şerre giriftar olarak cezalanırlar.”¹³⁰ “İnsanlara akıllarının anlayabileceği şekilde söz söyleyiniz.”¹³¹ “Nasıl yaşarsanız öyle ölürsünüz. Nasıl ölürseniz kıyamet gününde öyle haşr olunursunuz.”¹³² “Ashâbı kirâmdan Sa’d kıskançtır. Ben Sa’d’dan daha kıskancım. Allah Teâlâ hazretleri de benden daha kıskançtır. Gayretinden zahir ve bâtın bütün fuhşiyâtı men etti.”¹³³

“Saadet o kimseye ki, beni gördü ve bana iman etti veya beni göreni gördü ve bana iman etti. Müjdelers olsun cennet onlar içindir.”¹³⁴ “Ben Allah Teâlâ’nın nuruyum ve mü’minler benim nurumdur.”¹³⁵ “Kullar için hiçbir gün yoktur ki, kullar sabaha çıksınlar da iki melek inmesin.

119 a.g.e., II, 117; IV, 137; Hadisin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, a.g.e., II, 87.

120 a.g.e., II, 140; Suyûtî, *el-Câmiu’s-Sağîr*, II, 551.

121 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, II, 177; Kaynağına ulaşamadım.

122 a.g.e., II, 187; Kâvukcî, a.g.e., s.36. Bu eser mevzûât kitaplarındandır.

123 a.g.e., II, 213; IV, 229. Kaynağına ulaşamadım.

124 a.g.e., II, 233; Müslim, *Mesâcid*, 73.

125 a.g.e., II, 242.

126 a.g.e., II, 258; Hadisin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, a.g.e., II, 57, Deylemî, Ebu Hureyre’den rivâyet etmiştir.

127 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, II, 266; Ebû Davûd, Sünen, Edeb, 57; Suyûtî, *el-Câmiu’s-Sağîr*, II, 548.

128 a.g.e., II, 286; Suyûtî, a.g.e., II, 380; Hadis’in sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, a.g.e., I, 424425.

129 a.g.e., III, 20; Suyûtî, *el-Câmiu’s-Sağîr*, II, 297.

130 a.g.e., III, 121; Kaynağına ulaşamadım.

131 a.g.e., III, 130; VI, 281; Fûrûzanfer, *Ehâdis-i Mesnevî*, s.38, *Şerhu Nehcü’lBelâğ*, IV, 267’den naklen.

132 a.g.e., III, 133; Benzeri Hadis için bakınız: Suyûtî, *el-Câmiu’s-Sağîr*, I, 156.

133 a.g.e., III, 163; Müslim, *Liân*, 16.

134 a.g.e., III, 236; Suyûtî, *el-Câmiu’s-Sağîr*, II, 326.

135 a.g.e., III, 244; VI, 118; Hadisin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, a.g.e., I, 265266.

İkisinden biri dua edip der ki, infak edip tasaddukta bulunana nimetler ver. Diğeri ise, İlâhî, cimri olanlara telef ve ziyan ver, der.”¹³⁶ “Her kimin ki, iki günü bir olur. Yani, bir günü geçen gününden daha hayırlı olmaz ise, o kimse ziyandadır. Eğer bir günü geçmiş gününden daha şerli ise o kimse melundur.”¹³⁷

“Kanaat tükenmez bir hazinedir.”¹³⁸ “İlim ile mal bütün ayıpları örter. Fakirlik ile cehalet bütün ayıpları ortaya çıkarır.”¹³⁹ “Senin her hangi bir şeye olan sevgin seni kör ve sağır eder.”¹⁴⁰ “Allah Teâlâ şöyle buyurur: Ben arz ve semaya sığmam lakin mü'min ve muttakî kulumun kalbine sığarım.”¹⁴¹ “Rahmetim gazabımı geçti.”¹⁴²

Müellif “Nükebâ”dan bahsederken “Kalpleri Hz. Âdemin kalbi gibi olan üç yüz kişi vardır.” Hadîs-i şerîfini zikrederek bu zâtî şerîflerin insanların ihtiyaçlarını yerine getirmeye memur olduklarından bahseder.¹⁴³ Bunun benzeri bir hadîs-i şerîfte yine Allah Resulü buyururlar ki, “Bu ümmet içerisinde kırk kişi Hz. İbrahim ahlâkı üzere, yedi kişi Hz. Mûsâ ahlâkı üzere, üç kişi Hz. İsâ ahlâkı üzere ve bir kişi de Hz. Muhammed (s.a.v) ahlâkı üzeredir.”¹⁴⁴

136 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, IV, 82; Buhârî, Zekat, 27; Müslim, Zekat, 57; İbn Hanbel, *Müsned*, V, 197.

137 a.g.e., IV, 117; Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, a.g.e., II, 233, Hadîs No: 2406; Aliyyü'l-Karî, *Mevzûat*, s.76.

138 a.g.e., IV, 123; Abdurrahman elMünâvî, *Kumûzu'lHakâik*, “Cami'üSağır fi Ehâdisi'lBeşiri'n Nezîr” kenarında, II, 36. Bu eser zayıf ve uydurma hadisleri ihtiva eder. (Muhammed b. Cafer elKettânî, *erRisâletü'lMustatrafê*, İstanbul 1986, s.184; elKettânî, *erRisâletü'l Mustatrafê Hadîs Literatürü*, haz. Yûsuf Özbek, İstanbul 1994, s.387.) Benzeri bir hadîs için bakınız: Suyûtî, *el-Câmiu's-Sağır*, II, 385.

139 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, IV, 134135, Kaynağına ulaşamadım.

140 a.g.e., V, 14; Ebû Davûd, Edeb, 116; İbn Hanbel, a.g.e., V, 194.

141 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, V, 17; VI, 129; Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, a.g.e., II, 195; Aclûnî, bu konu ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: “Bu hadîsin tahricinde “aslını görmedim” der. İbn Teymiyye, o israiliyyât içerisinde mezkurdur. Rasulullah'tan (s.a.v) rivâyet edildiğine dair bilinen bir isnadı yoktur”; İbn Arabî'ye göre kalpten maksat ârif-i billâh olan insân-ı kâmil'in kalbidir. Ârif olmayanların kalplerine kalp denilmesi mecazendir, hakikaten değildir. Bkz. Konuk, *Füsûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, III, 2.

142 a.g.e., V, 25; VI, 288; Buhârî, Tevhid, 15; Müslim, Tevbe, 14; İbn Hanbel, *Müsned*, II, 242; Suyûtî, a.g.e., I, 112.

143 a.g.e., V, 70; Benzeri Hadîs ve sıhhati hakkında bakınız: Aliyyü'l-Karî, *el-Esrârü'l-Merfû'a fi'l-Ah-bârî'l-Mevzûa*, Beyrut 1971, s.76vd; Muhammed Hamidullah şöyle der: “Abdâl ve evtâd gibi tasavvuf dereceleri İbn Sa'd gibi en eski müelliflerde okuduğumuza göre bizzat Hz. Peygamber'e dayanan sıhate sahiptirler. Suyûtî'nin bir eseri kutup, abdâl ve evtâd ile alakalı Hz. Peygamberin bütün hadîslerini toplamıştır.” (M. Hamidullah, *İslâma Giriş*, çev. Kemâl Kuşçu, 4.bs., İstanbul 1976, s.124).

144 Benzeri hadîs için bakınız: Hakim-i Tirmizî, *Nevâdirü'l-Usûl*, s.69-70.

“İnsan vücûdunda bir et parçası vardır ki, o iyi olur ise, beden de iyi olur. Eğer o fenâlaşır ise, beden de fenâlaşır. Dikkat ediniz o parça kalptir.”¹⁴⁵ “İlim ikidir. Biri kalbe bağlı olanıdır ki, faydalı ilim budur. Diğeri lisana ait olanıdır ki, Allah Teâlâ'nın insanlar üzerine olan hüccetidir.”¹⁴⁶ “Ben gizli bir hazine idim. Bilinmeyi istedim ve bilinmek için mahlûkatı yarattım.”¹⁴⁷ “Hikmet mü'minin yitik malıdır.”¹⁴⁸ “Perhiz, her devânın başıdır.”¹⁴⁹ “Kadınlar ile istişare edin ve ondan sonra onların görüşlerine muhalefet edin.”¹⁵⁰ Âbidin Paşa, burada şu açıklamayı yapmaktadır: “Tasavvuf ehli, kadınlar hakkında varid olan bu hadîsin nefisler için söylendiğini beyan ederler. Zira nefis dahi müennes isim olup, bilhassa nefsi emmâre muhalefete şayan görünür.”¹⁵¹

“Cemaat, rahmettir.”¹⁵² “Mü'min olan zatın firâsetinden sakınınız. Çünkü mü'min Allah'ın nuru ile bakar. Firâset sahibi olanlar kalplerin müfettişleridir. Kalplerinize girerler ve sırlarınıza muttali olurlar. Her ne vakit onlar ile bir mahalde oturur iseniz, sıdk ile oturunuz.”¹⁵³ Allah Rasulü (s.a.v) “*O her gün bir iştedir.*” (Rahmân, 55/29) âyet-i kerîmesini okuduğunda, Cenâbı Hakk'ın işlediği ne gibi bir şeydir diye sorulmuş ve Peygamber Efendimiz de şöyle buyurmuşlardır: “Kullarının günahını mağfîret etmek, gam ve kederlerini sevince tebdîl etmek ve bir kavmi yüceltmek, diğerlerini tenzîl kılmak ilâhî işlerdendir.”¹⁵⁴

“Bir kimse Allah'ın olur, yani, tamamıyla Cenâbı Hakk'a itaatkâr bulunursa Allah Teâlâ da onun için olur”¹⁵⁵ Hadîsi kutsî'de “Hiçbir amel,

145 Âbidin Paşa, a.g.e., V, 88; Buhârî, İman, 39; İbn Mace, Fiten, 14; Ebû Duvûd, Buyu', 1.

146 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, V, 92; Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, a.g.e., II, 3.

147 a.g.e., V, 104; Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, a.g.e., II, 132; Aclûnî, şu bilgileri vermektedir: “İbn Teymiyye, bu Peygamberimizin (s.a.v) sözlerinden değildir. Bu hadîs için ne zayıf ne de sahih bir sened bilinmektedir. Zerkeşî, İbn Hacer ve Suyûtî'nin görüşleri de aynıdır.”

148 a.g.e., V, 115; Suyûtî, *el-Câmiu's-Sağîr*, II, 402.

149 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, V, 123; Zerkeşî, bu hadîsin aslı yoktur. O tabiplerden bazılarının sözlerindedir” demiştir. (Fürûzanfer, *Ehâdis-i Mesnevî*, s.30, *Sefinetu'Bi-hâr*, I, 34'dan naklen; Bu eser Mesnevî'nin 745 beytinde işaret edilen 661 hadîs-i şerîfin kaynaklarını tesbit etmiş ve hadîsleri alfabetik olarak sıralamıştır. Orhan Bilgin, “Bediüzzaman Fürûzanfer”, *DİA*, V, 327-328.)

150 Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aliyyü'l-Karî, *Mevzûat*, s.49.

151 Âbidin Paşa, a.g.e., V, 142; Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aliyyü'l-Karî, *Mevzûat*, s.49.

152 a.g.e., V, 165; Suyûtî, *el-Câmiu's-Sağîr*, I, 220.

153 a.g.e., V, 170; II, 267268; Hadîsin ilk iki cümlesi: Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *Sünen: el-Câmiu's-Sahîh*, IV, Beyrut 1408, Tefsir, 16; Suyûtî, *el-Câmiu's-Sağîr*, I, 16.

154 a.g.e., V, 187; İbn Mâce, Mukaddime, 13.

155 a.g.e., V, 204; Fürûzanfer, *Ehâdis-i Mesnevî*, s.19, *Keşfu'l-Esrâr*, s.371, 562'den naklen.

kulumu bana, farz kıldığım amellerin yaklaştırdığı derecede sevimli bir şekilde yaklaştırmamıştır. Kulum bana devamlı olarak nafîle ibâdetlerle de yaklaşmaya devam eder. Bu gayretinin neticesi olarak ben onu severim. Onu sevdiğim zaman da işiten kulağı, gören gözü, tutan eli ve yürüyen ayağı olurum.”¹⁵⁶

“Allah Teâlâ'nın kudreti cemaat üzerinedir.”¹⁵⁷ “Hediyeleşiniz ve birbirinizi seviniz.”¹⁵⁸ “İlâhî, sen affedicisin, affetmeyi seversin, bizim kusurumuzu da affet.”¹⁵⁹ “Allah Teâlâ, kendi kadrini bilen ve haddini tecavüz etmeyen insana merhamet etsin.”¹⁶⁰ “Allah Teâlâ'nın öyle kulları vardır ki, onların kalpleri güneşten daha nuranî ve filleri peygamberlerin fili gibidir. Onlar Allah nezdinde şehitler menzilesindedirler.”¹⁶¹ “İlahî, kudretine karşı hayretimizi artır.”¹⁶² “Şakî olan kimse annesinin karnında şakî ve saîd olan annesinin karnında saîddir.”¹⁶³ “İlmi bâtın esrârî ilâhîyeden bir sır ve rabbânî hikmetlerden bir hikmettir ki, Hak Teâlâ, istediği kullarının gönüllerine ilka buyurur.”¹⁶⁴

“Ashâbım yıldızlar gibidir. Ey ümmetim, onlardan hangisine iktida ederseniz, hidâyet yolunu bulmuş olursunuz.”¹⁶⁵ “Kıyamet gününde cehennem ateşi der ki, ey mü'min, kalk ve iktifa et. Zira senin nurun benim narımı söndürür.”¹⁶⁶

Peygamberimiz (s.a.v)'in gündüz tutmuş olduğu orucu geceleyin de devam ettirdiğini gören ashap da aynı şekilde oruç tutmağa başlamışlar. Peygamberimiz, “Siz benim gibi yapmayınız, zira ben Rabbimin nezdinde gecelerim, beni yedirir ve içirir” buyurmuşlardır.¹⁶⁷ “Ben ilmin şehriyim

156 a.g.e., V, 209; Buhârî, Rikak, 38; İbn Mâce, Fiten, 16.

157 a.g.e., V, 211; Suyûtî, *el-Câmiu's-Sağîr*, II, 589.

158 a.g.e., V, 230; Bazı farklılıklarla: Tirmizî, Velâ, 6; Abdurraûf el-Münâvî, *Fezû'l-Kadîr*, I-VI, Mısır 1356/1937, III, 271.

159 a.g.e., VI, 16; Şûruveyh b. Şehredâr Deylemî, *Kitâbu Firdevsî'l-Ahbâr*, I-V, Beyrut 1407/1986, II, 536, (Hadîs No:1805)

160 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevi*, VI, 43; Kaynağına ulaşamadım.

161 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevi*, VI, 118; İbn Hanbel, a.g.e., V, 341.

162 a.g.e., VI, 130; Kaynağına ulaşamadım.

163 a.g.e., VI, 142; Buhârî, Kader, 1; Müslim, Kader, 4; Tirmizî, Kader, 4.

164 a.g.e., VI, 202; Deylemî, a.g.e., III, 97, (Hadîs No: 4018.)

165 a.g.e., VI, 210; Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, a.g.e., I, 132; Münâvî, a.g.e., I, 31.

166 a.g.e., VI, 231; Suyûtî, a.g.e., I, 201; Aclûnî, a.g.e., I, 313; Aclûnî, Taberânî'nin “Kebîr”inde ve Tirmizî'nin “*Nevâdiru'l-Uşûl*”ünde bu hadîs-i şerîfi zikrettiklerini söyler.

167 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevi*, VI, 248; Buhârî, Savm, 48, 50; İbn Hanbel, a.g.e., II, 21.

ve Ali o ilim şehrinin kapısıdır.”¹⁶⁸ “Kim ki, yalnız Hakk’ın rızâsı için sevdi ve verdi ve layık olmayan keyfiyetleri Allah rızâsı için terk eyledi ise, gerçekten imanı kemâl bulmuştur.”¹⁶⁹ “Benim Hak Teâlâ ile öyle bir vaktim vardır ki, o vakit içine ne bir meleki mukarreb ve ne de nebıyyi mürsel sığar.”¹⁷⁰ “Her şey için Allah Teâlâ indinde muayyen bir zaman vardır.”¹⁷¹

Âbidin Paşa, mutasavvıfların hadîs kabul ettikleri bazı hadîs-i şerîfleri, hadîs ismi altında zikretmez. Misal olarak şunlar gösterilebilir. “Allah’ın ahlâkı ile ahlâklanınız.” ve “Ölmeden önce ölünüz.”¹⁷²

Âbidin Paşa’nın Tasavvufî Düşünceleri

Âbidin Paşa’nın tasavvufî düşüncelerini verirken bütün eserlerini gözden geçirdik. Müellif belki de en önemli eserinin bir şerh olması dolayısıyla tasavvufî konuları sistematik bir şekilde işleyememiştir. Bu durum da bizim onun görüşlerini sistematik bir bütünlük içerisinde sunmamızı zorlaştırmış bulunuyor. Yine de yukarıda zikrettiğimiz konularla ilgili olarak, değişik yerlerde çeşitli vesilelerle yapmış olduğu değerlendirmeler, müstakil bir başlık altında toplayabileceğimiz önemli bilgiler içermektedir. Bu kısa hatırlatmadan sonra müellifin tasavvufî görüşlerine geçebiliriz.

Sâlik

Sâlik, maddî-manevî bir tarîka giden,¹⁷³ yüce tarîkatlardan birine mensup olan mürid demektir.¹⁷⁴ Tarîkata girmek isteyene tâlib, orta derecelere ulaşana sâlik, yüksek mertebelere ulaşana ise, vâsıl denir.¹⁷⁵ Sâlik makamlarda ilmiyle değil, haliyle ilerleyen kimsedir.¹⁷⁶ Keşif mertebesine

168 a.g.e., VI, 259; Suyûtî, *el-Câmiu’s-Sağîr*, I, 161

169 a.g.e., VI, 279; Tirmizî, *Kıyâme*, 60; Ebû Dâvûd, *Sümme*, 15.

170 a.g.e., VI, 353354; Sihhati hakkında bakınız: Aclûnî, a.g.e., II, 173174, Aclûnî, “Bu hadîsi *Kuşeyri*, *Risâle*’sinde zikretmiştir” demektedir; Yıldırım, a.g.e., s.7980.

171 Buhârî, Cenâiz, 32, Müslim, Cenâiz, 11; Ebû Davûd, Cenâiz, 24; Nesâî, Cenâiz, 22; İbn Mâce, Cenâiz, 53.

172 a.g.e., V, 41.

173 İbn Manzur, a.g.e., X, 442; Hüseyin b. Muhammed Rağîb el-İsfahanî, *el-Müfredât fî Ğarîbi’l-Kur’ân*, İstanbul 1986, s.349; Hasan eş-Şarkavî, *Mu’cemu Elfâzi’s-Sûfiyye*, Kahire 1987, s.171.

174 Kadri, a.g.e., III, 412; Hançerlioğlu, a.g.e., IV, 205; Hasan Akay, *İslâmî Terimler Sözlüğü*, 2.bs., İstanbul 1995, s.409; M. Kemâl Atik, “Sâlik”, *İslâmî Kavramlar*, Ankara 1997, s.622.

175 Tüerer, *Tasavvuf Tarihi*, s.111.

176 İbn Arabî, *Mu’cemu Istilâhâtî’s-Sûfiyye*, s.64.

ulaşmadan önce riyâzet ve mücâhede ile meşgul olana mürîd, riyâzet ve mücâdele ile meşgul olmadan evvel keşf derecesine ulaşına ise, murâd denir.¹⁷⁷ Mürîd Hakk'ı irâde eden, murâd ise Hak tarafından irâde edilen sâliktir.¹⁷⁸ Mürîd, tasavvuf yoluna henüz giren mübtedîdir. Murâd ise, bu yolda işin sonuna varan müntehîdir.¹⁷⁹ Mürîd, kendi irâdesinden sıyrılmış olan kimseye denir.¹⁸⁰

Âbidin Paşa'ya göre sâlik özetle şu hususlara dikkat etmelidir: Bildiği ile amel etmek, her hususta orta yolu seçmek, ilahî irâdeden ayrılmamak, şüpheli şeyleri terk etmek, her şeyde “ölmeden önce ölüünüz” düsturuna göre hareket etmek, az yemek, az konuşmak, az uyumak, gece ibâdetine devam etmek, mürşid-i kâmilin değer ve kıymetini bilmek, dünyanın zâhirî süslerine aldanmamak, kötü arkadaşlardan uzak durmak, yapacağı işin neticesini önceden düşünmek, sâlih insanlarla beraber olmak ve onların halleriyle hallenmeye çalışmak. Âbidin Paşa'nın sâliklere tavsiyeleri arasında şunlar da zikredilebilir: Akıl, mevki ve iktidara itimat edilmemesi, aşırı beşerî hevâ ve heveslerden uzak durulması, kötü arkadaşlardan kaçınılması, münâcât ve niyazı itiyat edininip, Allah Teâlâ'nın tevbeleri kabul edici olduğunun şuurunda olarak günahların affı için göz yaşı döküp istiğfar edilmesi. Hülâsa, “Vusûlsüzlüğümüz usûlsüzlüğümüzündür” sözünden ders alınacak olursa, sâliklerin yükümlülüklerini yerine getirmeden önce vazifelerinin neler olduğu ve nasıl ifâ edileceğini, tasavvuf ve tarikat sahasında kaleme alınmış eserlerden öğrenip ona göre hareket etmeleri gereği ortaya çıkar. Bu kendileri için olduğu kadar içerisinde yaşadıkları toplum için de yararlı olacaktır.¹⁸¹

Müellifin özenle üstünde durduğu bir başka konu da sâliklerin manevî sınırlarını saklamaları gereksiz yere özellikle de nâ ehil kişilere açmamaları hususudur. Çünkü bu durum konuyu istismar etmek isteyenlerin işine yarar. Anlayışı kıt kişilerin itikadına zarar verir. Şayet açıklamak

177 Kelâbâzî Ebûbekir Muhammed. *etTa'arruf li Mezhebi Ehli'l-Tasavvuf*, tah. Mahmud enNevâvî, 2. bs., Kahire 1400/1980, s.167; a. mlf., a.g.e., *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, çev. Süleyman Uludağ, 2.bs., İstanbul 1992, s.200.

178 Kelâbâzî, a.g.e., çev. Uludağ, s.200.

179 Abdülkâdir Geylânî, *el-Gunye li-Tâlibî Tariki'l-Hak*, Mısır, ts., II, 177; a.mlf., *Hakkı Arayanların Kitabı*, çev. Abdülkâdir Akçipek, İstanbul 1991, s.1049.

180 İbn Arabî, *Mu'cemu Istilâhâtî's-Süfiyye*, s.64, (Mukaddemât içerisinde); Cürçânî, a.g.e., s.208; Sâlik-Mürîd ile ilgili olarak daha fazla bilgi için bakınız: Kelâbâzî, a.g.e., s.166-168; (Trc., s.200-202).

181 İsa Çelik, *Âbidin Paşa'nın Mesnevi Şerhi ve Tasavvufî Düşünceleri*, Vefa Yay., İstanbul 2007, 92.

gerekiyorsa ehil kişilere özellikle de mürşidine açması gerekir.¹⁸² Tohum, toprak içinde gizli kaldığından mahsul verir. Eğer kemale vasıl olmadan evvel çıkarılırsa, çürür ve yok olur. Sırların ifşası da tohumu yerden vakitsiz çıkarıp çürümesine sebebiyet vermek gibidir.¹⁸³

Manevî sırları ifşâ etmeme konusunda Alvarlı Muhammed Lütfî Efendi (d.1285/1868-v.12 Mart 1956)¹⁸⁴ çok durmuştur. Bu konudaki görüşlerini nazma şöyle dökmüştür:

Tasavvuf sâf-ı dilden Hazret-i Allah'a dönmektir
Tasavvuf istilâhâtı ile sanma öğünmektir
Tasavvuf emr-i billâh ile dâim olmak elbettir
Yalnız sanma elfâz-ı ibârât beğenmektir
Tasavvuf hasbeten-lillâh bulursa ehlini söyler
Nukûşâtı makalâtı makâmat mı güvenmektir
Doğar havf-i Hudâ'dan ilm-i hikmet kalb-i âgâhe
Gönülde inzivâ eyler mehabbete dökünmektir

Ona göre bu yolda mânevî sırları gizlemek, bilmiyor görünmek farz derecesinde mühimdir:

Bu yolda ketm-i esrâr eylemek ağyârdan farzdır
Cehâlet perdesine zâhiren vallah bürünmektir

Nâmus, şeref, haysiyet gibi kutsal değerler nasıl korunuyorsa, el üstünde tutuluyorsa, tasavvufî sırlar da özenle korunmalı ehil olmayan kişilere açılmamalıdır. Müellife göre bu bir tür zulümdür. Özellikle de tasavvufun metafizik konuları halktan özenle gizlenmelidir:

Tasavvuf sırrını nâ-ehline neşreyleyen zâlim
Verip nâmûsunu ağyâr eline kâre dönmektir
Tasavvuf nüshaları var yine erbâbına mahsûs
Haramdır mübtedîlere haram ile sürünmektir

Nasıl ki çocuklar evlilik hallerinden anlamazsa, henüz kalb aynasında mânevî hakikatlar belirmemiş mübtedîler de tasavvufun inceliklerini

182 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 124.

183 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 125.

184 Bkz., Birol Yıldırım, *Avırları Muhammed Lutfi Hayatı ve Hulasatı'ı-Hakâyik Adlı Eserindeki Ah-lâki Unsurlar*, Ertual Yay., Erzurum 2016, 27-28; Muhammed Lutfi Efendi, *Hulâsâtı'ı-Hakâyik ve Mektubât-ı Muhammed Lutfi*, İst., 1974, 130-131.

anlayamazlar, bu tür insanlara sır vermek, gerçekte hırsızken doğru görünmek gibi bir sahtekarlıktır, hayâsızlıktır:

*Sabîlere tezevvüc lezzetin söyleyen ahmaklar
Hakîkatte olup sârik zâhir sâdik görünmektir
Görünmezden mukaddem mihr-i ma'nâ kalb-i tâlibde
Güneşten bahsi kılmaklık hayâsızlardan olmaktır*

Mutasavvıf ne zaman neyi ne kadar konuşabileceğini iyi bilmelidir ve mütevâzi olmalıdır:

*Nice yüz bin makâmâtı terakkî eylese âşık
Tasavvuf neşrine me'mur olur mu bunu bilmektir
Bu dînin a'zam-ı şartı kıyâs-ı nefis ü insâfdır
Yerinde sâmit u sâbr bu babda râhı almaktır
Mutasavvuf mütevâzi olur kor yerlere yüzler
Dayanıp Lutfî Mevlâ'ya iman ile sevinmektir¹⁸⁵*

Veli

Dost, yâr, sevgili ve ermiş,¹⁸⁶ pek yakın olmak, arkası sıra gelmek, tâkip etmek¹⁸⁷ mânalarına gelen velî kelimesinin çoğulu evliyâdır. Velî, Allah Teâlâ'nın isimlerinden birisidir. Mü'min için Allah'ın velîsi denir. Allah Teâlâ için ise, mü'minlerin velîsi ve mevlâsı ifadesi kullanılır.¹⁸⁸ Evliyâ, hayatını riyâzât ve mücâhedelerle ibâdet ve taata sarfederek kendisinden gaytından haber verme, halleri keşfetme gibi harikalar zuhura gelen insanlar için kullanılan bir tabirdir.¹⁸⁹ Robert L. Cohn, aslı Arapça olan velî kelimesinin İngilizce'ye genelde "Saint" şeklinde çevrildiğini ve bunun da Kur'ân-ı Kerîm'de, takvâ sahibi olan Allah dostlarını ifade etmek için kullanıldığını dikkat çeker.¹⁹⁰

185 Yıldırım, *Avırlı Muhammed Lutfî Hayatı ve Hulasatı'l-Hakâyik Adlı Eserindeki Ahlâkî Unsurlar*, 27-28; Muhammed Lutfî Efendi, *Hulâsâtü'l-Hakâyik ve Mektubât-ı Muhammed Lutfî*, 130-131.

186 Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s.566; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s.554; Akay, a.g.e., s.126; Celal Kırcı, "Evliyâ", *İslâmî Kavramlar*, s.230.

187 Kadri, a.g.e., IV, 644; Âsım Efendi, a.g.e., IV, 1223.

188 İsfahanî, a.g.e., s.837; İbn Manzûr, a.g.e., XV, 406-407; Velînin anlamı için bakınız: Ebu'lAlâ Afîfî, *Muhyiddin İbn Arabî'de Tasavvuf Felsefesi*, çev. Mehmet Dağ, İstanbul 1998, s.102-103; Gündoğdu, a.g.t., s.1vd.

189 Pakalın, a.g.e., I, 573.

190 Robert L. Cohn, "Sainthood" (Evliyâ), *The Encyclopedia of Religion*, XIII, pp.1-6.

Âbidin Paşa velâyet konusunda şunları ifade etmektedir: Allah dostları üç sebepten dolayı Allah Teâlâ'nın gölgesine teşbih olunabilir: Birisi, insan sıcakta bir gölgeliğe varınca, cismen harareten selamet bulduğu gibi, bir veliyyullaha da ilticâ edince birçok ıstıraptan selamet bulması; diğeri, bir yerde gölge görününce güneşe ve aydınlığa delil olup, Allah dostunun da Hudâ'nın nuruna delil olması; sonuncusu ise, gölge her yönü ile güneşe tabidir, Allah dostları da her zaman onun emirlerine tabi olmuşlardır.¹⁹¹

Evliyâullâh ve âriflerin gönülleri ilâhî muhabbet ve tam teslimiyet ile doludur. Onların kalplerinde gazap, kin ve haset gibi kötü hasletlerden hiçbiri bulunmaz.¹⁹² Enbiyâ ve Allah dostları, bu dünyada gördükleri eziyet ve zulümden şikâyet yerine şükür ederler. Zira bilirler ki, hikmet icabı, mihnet ve meşakkate giriftar olduktan sonra emn u emâna layık olurlar. Çektikleri mihnet ve meşakkati ar değil, şan ve iftihar vesilesi bilirler.¹⁹³ Kâmil mü'minin sinesi ise, âyineyi Hak olduğundan mü'mini kâmil de akıl ve kalbimize doğan fikirleri bileceği hasebiyle, evliyâullâhın ve herkesin hakkında sû-i zan etmek herhalde zıyan ve hüsrân getirir.¹⁹⁴ Allah Teâlâ'nın nuru ile bakan bazı kâmiller insanın âlemi ukbâya gitmeden önce, saîd veya şakî olduğunu bile bilirler. Onlar için her şey ayandır.¹⁹⁵ Âbidin Paşa, *Mesnevî*'nin 3661. beytinin şerhinde Bakara sûresinin ilk âyetini tefsir ederken hurûfî mukattaa hakkında pek mühim bir tespitte bulunur. Ona göre eğer Kur'ânı azîmü'ş-şânda mevcut olan hurûfî mukattaa'nın mânasını herkese bildirmek iktiza etse idi, Cenâbı Hak sarîh ibarelerle onların mânasını izhâr buyururlardı. Eğer mânaları hiçbir insan tarafından bilinmemek gerekse idi o halde âyetlerin nüzulleri icap etmezdi. Binaenaleyh hurûfî aliyeyi mukattaa herkesin anlayacağı yolda dile ve kaleme gelmez. Fakat yüce mânaları Peygamber Efendimizle, manen terakki etmiş Allah dostları için kendi derecelerine göre ve rûhânî bir suretle malumdur.¹⁹⁶ Müellife göre akılda zirve olan Allah dostlarının sohbetlerinden istifade edilmelidir. Onların bir anlık sohbetinden himmetinden elde edilecek bir değeri kişi belki de kendi başına aylarca yıllarca elde edemez.¹⁹⁷

191 a.g.e., I, 234235.

192 a.g.e., III, 215.

193 a.g.e., V, 225.

194 a.g.e., V, 219.

195 a.g.e., VI, 145146.

196 a.g.e., VI, 194.

197 Son cümle "*Men talebe ve cedde vecede*" sözünün manasıdır. Sultan Veled, *Maarif*, çev. Meliha Anbarcıoğlu, İstanbul 1993, s.352-353.

Ârif

Ârif, bilen, vâkîf, âşinâ, tanıyan, anlayışlı, kavrayışlı mükemmel, irfân ve ma'rifet sahibi anlamlarına gelir. Allah Teâlâ'nın kendi zatını, sıfatlarını, isimlerini ve fiillerini müşâhede ettirdiği kimselere denir.¹⁹⁸ Âlim gibi bilen mânasına gelirse de ondan farklıdır. Âlim, ilmi, bir tahsil ve çalışma sonucu elde eder. Ârif ise irfâna, ilham ve hâl ile ulaşır. Çoğulu ise, ârifûn/urefâ'dır.¹⁹⁹ Bir başka deyişle ârif, tekellüfsüz, düşünmeye hacet kalmaksızın gördüğünü bilen ve anlayan, zevkî ve vicdanî irfân sahibine derler.²⁰⁰ Tasavvufta ârif, ma'rifet ehline verilen isimdir. Ma'rifet eşyanın hakikatleri ind-i ilâhîde nasıl ise, öylece keşfen bilinmesi ya da amel, takvâ ve sülûkten hâsıl olan bir ilimdir.²⁰¹

Müellif, Ney ile ârif (insân-ı kâmil) arasındaki benzerlikleri dokuz madde halinde sıralamaktadır: Zikredilen beyitte ârifin ney'e teşbih olunmasında birçok münasebet bulunur. Birkaçını zikredelim; evvela Ney kamışlıkta olup, kesilmemiş iken daima neşvünemâ halinde ve hayat sahibi idi. Kesildikten sonra kurudu. Ârifin rûhu dahi, rûhlar âleminde nihâyetsiz manevî lezzetlere nail olmuş iken gaddar ve haşin olan dünyaya gelince temiz su kaynağı gibi olan rûhlar âleminde mahrum kaldı ve susuz kalmış gibi kurudu. İkinci olarak; neyden âşikâne sedalar çıkar, ârif olan insandan dahi âşikâne ve ârifâne sözler zuhur eder. Üçüncü olarak; neyin sedası işitenin aşkını artırır. Ârifin dahi hikmet alâmeti olan sözleri işitenin aşkını artırır ve kalplerini beşerî elemlerden azat eder. Dördüncü olarak neyin avaz ve sedasından çoğunlukla bir hikâye, bir aşk macerası hissedilir. Ârifin sözünden dahi çoğu vakitlerde hakikî âşıkların yüce halleri ve lâhût âleminin yüce sıraları iştilir. Beşinci olarak; neyin hüneri zahir cisminde değil derunundadır. Ârifin dahi kemâlâtı bâtinîdir. Altıncı olarak; neyin kameti doğrudur. Ârifin dahi hali doğru ve ahlâkî kerîmdir. Yedinci olarak; ney kamışlıktan kesilip ayrıldı, gariptir. Rûhlar âleminde ayrılan ârif de

198 İsfahanî, a.g.e., s.496; İbn Manzûr, a.g.e., IX, 236; Âsım Efendi, a.g.e., III, 676; Sülemî, *Tasavvufun Ana İlkeleri*, s.29; Camî, a.g.e., s.27; Reynold Alleyne Nicholson, *The Mystics of Islam*, London 1970, p.79; a.mlf., *İslâm Sıfîleri*, çev. Mehmet Dağ ve Diğerleri, Ankara 1978, s.67; Kuyumcu, a.g.m., s.40; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s.52-53; a.mlf., "Ârif", *DİA*, III, 361-362; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s.117; Hançerlioğlu, a.g.e., I, 168; Akay, a.g.e., s.37; M. Kemâl Atik, "Ârif", *İslâmî Kavramlar*, s.68.

199 Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s.117.

200 Pakalın, a.g.e., I, 79.

201 İzmirli, "Ârif", *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, s.473

dünyada gariptir. Sekizinci olarak; neyin içi her şeyden halî ve aşk nefhası ile doludur. Ârif dahi her nevi kin ve hileden kurtulmuş ve kalbi sevgi ve aşkı rabbânî ile süslenmiştir. Dokuzuncu olarak; ney kendiliğinden âşıkâne ses çıkaramaz, üstad bir üfleyicinin nefesine muhtaçtır. Ârif de bir silsile halinde varis olageldiği feyiz veren bir nefese ihtiyaç duyar.²⁰²

Âbidin Paşa, âriflerin özelliklerini şu şekilde sıralamaya devam etmektedir: Kâmil olan ârifin kelâmı, aşk ateşinin aynasıdır. Hevâ ve hevesten hâsil olan mânasız söz değildir. Her kim ki, bu aşka ulaşmaz ise, hiç olsun, zira insaniyete layık olan mertebeleri bulamayacak, fanî ve denî kalacaktır. Öyle kalmaktan ise, hiç olması evlâdır. Her kim ki, bu ateşi, bu feyzi bulmaz ise, kendi nefsinin mücâhede ile yok etsin. Ta ki, sûrî vücûttan ve nefsanî arızâlardan halas bulduktan sonra rûhânî aşk ateşini bulup bahtiyar ve mutlu olsun. Her kim ki, ateşi aşkı elde etmez ise, o kimse sırf cisim ve maddeden ibaret bir mahluk olup, rüzgar gibi latif ve hayat bahşeden birisi olamaz.²⁰³

Âbidin Paşa'nın ârifi anlama ve ona tabi olma hususundaki fikirlerine gelince: Kalem katibin elinde ihtiyarsız olarak mâna saçtığı gibi, ârifi billâh da, ilâhî kudrete karşı tamamıyla boyun eğgidir. Allah Teâlâ her ne emrettiyse onu icraya gayret ederek kendini iki cihanın saadetine nail eder. Allah Teâlâ, daima hayır işler, binaenaleyh âriften her ne vakit hayırlı bir fiil görünür ise, onun Allah Teâlâ'dan olduğu güneş gibi açıktır. Hayırlı fiilin zahiren âriften zuhuru kalemden yazının zuhuru gibidir. Ârif sûretâ uyanık iken dünyanın gam ve kederinden rahat, uykuda gibi rahatsızlık veren düşüncelerden azadedir ki, bu nevi uyku ve rahat rûhânî ve daimî olup, zahirî uyku gibi değildir.²⁰⁴

İrfanı olmayan kimseler ârif ve âdil insanı sıradan bir insan gibi zanneder. Yalnız zahirî şekillerine atfî nazar ederek habersiz kalır. İnsanın aslı, beden değil rûh ve irfândır. Mecnûn gibi âşık olmayınca Leyla'nın güzelliğinin mânası anlaşılmayacağı gibi ârif insan da inatçılara hâl lisanı ile ima eder ki, hakikati anlayacak, idrak edecek akıl nuru ve rûhânî feyiz olmadıkça zarurî olarak haberdar olamaz ve yükselemezsiniz. İrfândan nasipsiz olan adam zahiren uyanık görünür ise de, faydasız işler ile meşgul olduğundan işi tamamen hayal ve evhâmdır.²⁰⁵

202 a.g.e., I, 17-18.

203 a.g.e., I, 42.

204 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 222.

205 a.g.e., I, 228.

Netice olarak ârif, masiyetten uzak, ilâhî zevk ve irfâna sahip olan, ma'rifet ehli mü'min demektir. Ma'rifet, insân-ı kâmil olan mürşîdlerin vasıflarından birisidir. Bu vasfın, irşâd görevlerini yerine getirmede kendisinden faydalandıkları önemli bir husûsiyet olduğu kanaatindeyiz.

Şeyh, Mürşid ve İnsân-ı Kâmil

Çoğulu “meşâyih” olan şeyh kelimesi, yaşlı, ihtiyar, pîr, kabile başkanı ve önder gibi anlamlara gelmektedir.²⁰⁶ Yaşça, ilimce ve amelce büyük anlamlarından herbiri için de kullanılır. Burada amelen büyük kimse için kullanılmıştır.²⁰⁷ Şeyh, tasavvuf ıstılâhında, şeriat, tarikat ve hakikat ilimlerinde zirveye ulaşan, nefsin afetlerini, hastalıklarını ve onların şifasını bilen insân-ı kâmile verilen isimdir.²⁰⁸ Şeyh, din ve şeriatı mürîdlerin kalplerine yerleştiren kimsedir.²⁰⁹ Şeyh, Allah'ın kullarını Allah'a ve Allah'ı da kullarına sevdiren kimsedir.²¹⁰ Şeyhlik rütbesi, tarikat yolunun en yüce mertebesi, Allah'a davet konusunda peygamber vekilliğinin en üstün derecesidir.²¹¹ Şeyh kelimesi, Kur'an-ı Kerim'de müştaklarıyla birlikte dört yerde geçmektedir.²¹²

Fenâfillâh mertebesine ermiş olan²¹³ mürşid, bir hekime benzer ki, hekim nasıl kendisine gelen hastayı, hastalığına ve bünyesinin direnci ve durumuna göre teşhis ve tedavi ederse, mürşid de kendisine gelen insanları aynı tarzda tedavi eder. Yine mürşid bir komutana benzer ki, savaş sırasında orduya strateji çizer, yön verir. Mürşid de tâlibe nefsin karşısında nasıl hareket edeceğini gösterir.²¹⁴

Âbidin Paşa, insân-ı kâmilin özelliklerini şu şekilde sıralar: Kâmil olan insan için her keyfiyette bir hikmet ve lezzet ve her vakada manen terakki

206 İsfahanî, a.g.e., s.396; İbn Manzur, a.g.e., III, 31; Âsım Efendi, a.g.e., I, 1028; Akay, a.g.e., s.443; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s.496; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s.673.

207 Mehmet Raif Efendi, *Mekâsidü't-Tâlibîn İlmihal Tasavvuf Meviza*, sad. Abdülkâdir Dedeoğlu, İstanbul, ts., s.134.

208 Tehânevî, a.g.e., I, 736.

209 Pakalın, a.g.e., III, 346.

210 Sühreverdî, a.g.e., s.83; (Trc., s.103); Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nüfûs*, haz. Abdullah Uçman, İstanbul 1996, s.375; Pakalın, a.g.e., III, 346; Siddık Naci Eren, *Allah ve Resûlüne En Yakın Yol*, İstanbul 1985, s.350; Mustafa Kara, *Eşrefoğlu Rûmî*, Ankara 1995, s.55.

211 Sühreverdî, a.g.e., s.83; (Trc., s.103); Mevlânâ Halid-i Bağdâdî, *Mecd-i Talid Büyük Doğuş*, haz. Yakup Çiçek, İstanbul 1994, s.88; Şar, *İslâmî Bilgiler Ansiklopedisi*, s.195.

212 Abdülbakî, a.g.e., s.398.

213 Öztürk, *Kur'an-ı Kerim ve Sümmete Göre Tasavvuf*, s.120.

214 Hasan Kâmil Yılmaz, “Şeyh veya Mürşid”, *Altınoluk Dergisi*, (Mayıs 1995), Sayı: 111, s.32-33.

ve saadet vardır. Bununla beraber bu nimet ve saadet, tembeller hakkında bilakis mesuliyet ve şiddetli cezayı gerekli kılar. Kâinatın cüzleri, hâl lisani ile insana derler ki, biz akıl gibi manevî ihsânların ekserisinden mahrum iken her zaman cereyan, deverân ve halimize göre yardımlaşma ile Yezdân'ın feyzini neşrederiz. Sen ise, ihtiyarın ve hikmetinle benzerlerinden üstünsün; pâk tabiatın hasebiyle necip ve edipsin, sen dünyada ne yaparsın ve hangi hayırlı işin icrasıyla uğraşırısın?²¹⁵

İnsanın mürşîdi, bir insân-ı kâmil ise, şâyet ümit binası yıkılsa, yeniden ve evvelki gibi hayâller enkazı suretinde çürük değil, metin ve emniyet veren manevî hendese ile insanın kalp ve aklında, sağlam bir bina inşa ederek, Allah sevgisi, ahlâk-ı hamîde ve yüce kemâlât ile sahibini ihya eder.²¹⁶

Ebedî hayata hazırlanmak için şeyhe ihtiyaç olduğu hususunda mutasavvıflar hemfikirlerdir.²¹⁷ Âbidin Paşa da aynı görüştedir ve bu görüşünü şöyle dile getirir: Deme ki, “bende fitrat, zeka ve firâset olduğundan mürşîdsiz manevî mesafeleri kat’ eylerim.” Zekan olsa dahi zekana istinad etme. Çünkü senden daha dâhî, daha zeki birçok insanlar mürşîde müracaatı reva görmediklerinden perişan ve târumâr oldular.²¹⁸

Müellife göre şeyh olmayıp da şeyh kıyafetine bürünenlere şöyle hitap etmek gerekir demektedir: “Sen o kadar zâlim ve hilekârsın ki, senden kimse kolaylıkla kurtulamaz. Senin gibi kavi bir riyâkârın düşmanı Kâdiri mutlak olsun.²¹⁹ Bir kimse bir adamı yoldan saptıracak olursa, bilsin ki, kendi kendini aldatmış yalancı ve aldatıcı unvanı ile bednâm olarak rezil olur.²²⁰

Kur’ân-ı Kerîm’de şeytan 70, çoğulu olan şeyâtîn, 18, İblis ise, 11 yerde olmak üzere, toplam 99 yerde geçmektedir.²²¹ Müellife göre şeytan vesvese silahını kullanır. Onun peşine düşenler perişan olurlar.²²²

215 Âbidin Paşa, *Saadet-i Dünya*, s.34.

216 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevi*, I, 137.

217 Bu konu ile ilgili olarak bakınız: Kuşeyrî, a.g.e., II, 732; Kübrâ, a.g.e., s.87-88; Muhyiddin İbn Arabî, *et-Tedbirâtü'l-İlahiyye fî Islâhı Memleketi'l-İnsaniyye: Tedbirât-ı İlahiyye Tercüme ve Şerhi*, Tercüme ve Şerh: Ahmed Avni Konuk, haz. Mustafa Tahralı-Selçuk Eraydın, İstanbul 1992, s.423.

218 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevi*, V, 138.

219 a.g.e., IV, 126.

220 a.g.e., IV, 129.

221 Abdülbakî, a.g.e., s.382-383; İblis ile ilgili daha fazla bilgi için bakınız: Yaşar Nuri Öztürk, *Din ve Fitrat*, İstanbul 1990, s.220-227.

222 a.g.e., I, 215.

Âbidin Paşa, zahirî muharebe ile nefisle mücâdelenin mukayesesini de yapmaktadır: Zâhirî muharebe sûretâ şiddetli görünür. Hakikatte nefis ve şeytan ile muharebe bundan daha şiddetlidir. Çünkü nefsi emmâre ve şeytan görünmez iki düşmandır.²²³ Onun için “*Gerçek mücâhit, nefsiyle mücâhede edendir*”²²⁴ buyrulmuştur.

Dünya

Dünya kelimesi, “yakın olmak” mânasına gelen “dünüv” kökünden türemiş olup, “en yakın” anlamındaki ednâ kelimesinin müennesidir. Dünya kelimesinin “alçaklık, kötülük” mânasındaki “denâet” kökünden geldiği de ileri sürülmüştür.²²⁵

Âbidin Paşa'nın dünya hakkındaki görüşü, diğer mutasavvıfların bu konudaki tavırlarına uygunluk arz etmektedir. Genelde mutasavvıflara göre dünya, Allah'a giden yolu tıkayıcı, Hak sevgisini ve hikmet dostluğunu engelleyici bir belâ olarak telakki edilmiştir.²²⁶ İnsanların Allah Teâlâ'ya itaatsizliğine sebep olan unsurlardan birisinin de olan de dünyaya aşırı bağlılık olduğu malumdur.²²⁷ Âbidin Paşa dünyayı insanın ahiretini kazandığı yer olarak niteler.²²⁸ Dünya malı, insana perde olur. Sabır ve cesaretini ve sair makbul vasıfları izhâr etmekten men eder. Şu kadar ki, mezmum olan mal, dünya sevgisini kibir ve gururu davet edici olanıdır. Yoksa meşru ve makbul surette kullanılan mal vebal değil yüce bir nimettir.²²⁹ “Lâ râhete fi'd-Dünyâ” gereği dünya rahat edilecek bir yer değildir. Aslolan “Ölmeden önce ölünüz”²³⁰ hadîs-i şerîfnin sırrına mazhar olmaktır.

223 a.g.e., II, 293.

224 Ebûbekr Ahmed b. Huseyn Beyhakî, *Şuabü'l-İmân*, I-IX, Beyrut 1990, VII, 499.

225 İsfahanî, a.g.e., s.248-249; İbn Manzûr, a.g.e., XIV, 271vd; Muhammed b. Ebî Bekr er-Razî, *Muhitarü's-Sıhah*, İstanbul 1980, s.180; Âsım Efendi, a.g.e., III, 959; Yazır, a.g.e., I, 403; İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s.78; Süleyman Uludağ, “Dünya”, *DİA*, X, 22-25; Celal Kırca, “Dünya”, *İslâmî Kavramlar*, s.195.

226 Öztürk, *Kur'an-ı Kerim ve Sünnete Göre Tasavvuf*, s.300.

227 Kasapoğlu, a.g.e., s.187.

228 Âbidin Paşa, *Saadet-i Dünya*, s.4-5.

229 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevi*, IV, 133.

230 Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, a.g.e., s.290, Hadîs No: 2669, Aclûnî şu bilgileri vermektedir: İbn Hacer el-Askalanî “Böyle bir hadîs sabit değildir” demiştir. Aliyyu'l-Karî ise, “Bu sūfilerin kelâmıdır. Mânası ise, mecburi ölüm gelmeden önce, şehvetlerinizi terk etmek suretiyle kendi ihtiyarınızla ölünüz” demektedir.

Kalp

Kalp, çevirme, döndürme, değiştirme, bir şeyin altını üstüne getirme gibi anlamlara gelir.²³¹ Hem maddiyât hem de manevîyyatta kullanılır.²³² Biyolojik olarak insan göğsünün sol tarafında bulunan çam kozalağına benzeyen bir et parçasıdır.²³³ Kalp, biyolojik, duygusal, ahlâkî ve dinî yaşamın kaynağıdır.²³⁴ Akıl, rûh, ma'rifet yeri ve Allah Teâlâ'nın tecelli ettiği yer anlamlarına da gelir.²³⁵ Bir başka deyişle kalp, insanın Allah Teâlâ'ya bağlandığı, ona iman ettiği ve manevî emanetin saklandığı,²³⁶ insanın sevmesini, buğz etmesini, seçmesini ve azmetmesini sağlayan kaynaktır.²³⁷ Kur'ân-ı Kerîm'de kalp kelimesi müştaklarıyla birlikte 132 kez geçmektedir.²³⁸ "İnsanın cesedinde bir parça vardır ki, iyi olur ise, cesette iyi olur ve eğer o fenâlaşır ise, ceset dahi fenâlaşır. Dikkat ediniz, o parça kalptir"²³⁹ buyrulmuştur. Kalp tabirinin hem zahirî kalbe hem de akla şümülû vardır. Çünkü her bir kaptan içindeki şey sızar.²⁴⁰

Müellif ahlâk-ı hamîde ve ahlâk-ı zemîme başlıkları altında ele aldığı ahlak kavramı kapsamında ise şu hususlara dikkat çekmiştir. Ona göre ahlâk-ı hamîde sahibinde hilm/yumuşak huyluluk²⁴¹, edeb²⁴², cömertlik²⁴³ gibi güzel hasletler bulunur. Yerilen bir haslet olan ahlâk-ı zemîme sahiplerinde ise²⁴⁴ haram filler²⁴⁵, hırs-tamah²⁴⁶, müdâhane-medh²⁴⁷, hicv,

231 İsfehânî, a.g.e., s.620; İbn Manzûr, a.g.e., I, 685vd; Âsım Efendi, a.g.e., I, 445; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s.296-298; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s.422-423.

232 Kadri, a.g.e., III, 823-824.

233 Cürçânî, a.g.e., s.178; Tehânevî, a.g.e., II, 1170; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri*, s.422.

234 Michel Meslin, "Heart" (Kalp), *The Encyclopedia of Religion*, VI, 234-237.

235 Akay, a.g.e., s.246.

236 Şar, *İslâmî Bilgiler Ansiklopedisi*, s.145.

237 Dehlevî, a.g.e., II, 88; a.g.e., çev. Erdoğan, II, 273.

238 Abdülbakî, a.g.e., s.550-551.

239 Buhârî, İman, 39; İbn Mace, Fiten, 14; Ebû Duvûd, Buyu', 1.

240 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, V, 8889.

241 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, II, 55.

242 a.g.e., IV, 5-6.

243 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, IV, 88; a.g.e., IV, 89.

244 Fehmi Kuyumcu, "Tasavvufun Başlıca Deyim ve Terimleri Üzerine Bir Deneme", *Mavera Tasavvuf Özel Sayısı*, Yıl: 8, Cilt: 8, Sayı: 92-95, (Temmuz-Ekim 1984), s.32, ss.31-63; Âbidin Paşa, *Saadet-i Dünya*, s.4546.

245 a.g.e., III, 113.

246 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, IV, 135.

247 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, III, 203; a.g.e., III, 200; a.g.e., III, 201; a.g.e., III, 202-203; a.g.e., I, 152;

gazap-şehvet²⁴⁸ , kibir-riyâ²⁴⁹ , istihzâ²⁵⁰ , zinâ²⁵¹ ve zulüm²⁵² kavramlarını ele alarak bunların zararları üzerinde durur.

AŞK

Arapça “İşk” kökünden gelen aşk, lügatte, sevda, aşırı ve şiddetli sevgi; bir kimsenin kendisini bütünüyle sevdiğine vermesi, sevgilisinden başka güzel görmeyecek kadar ona bağlanması, yakınlık duyması ve düşkünlük göstermesi mânalarına gelir. Yine aynı kökten olup, “sarmaşık” anlamına gelen “aşeka” da aşk kelimesi ile ilgilidir. Nasıl ki, sarmaşık kuşattığı ağacın suyunu emer, yaprağını soldurur bazen de kurutursa, sevgi de sevenin sevgilisinden başka şeylerden ilgisini, alâkasını kestirir ve onu soldurur.²⁵³ Bu kelimenin eşanlamlısı olarak lisanımızda sevgi, muhabbet, gönül vermek ve sevda gibi kelimeler kullanılır.²⁵⁴

Köstendilli Süleyman Şeyhî Efendi'nin mahbûb dışında her şeyi yakan bir ateş²⁵⁵ olarak tanımladığı aşk hassası, aşk-ı hakikî ve aşk-ı mecâzî olmak üzere ikiye ayrılır. Aşk-ı ilâhî, aşk-ı lahûtî, aşk-ı hakikî, aşk-ı manevî ve

248 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî.*, VI, 230; a.g.e., III, 239; Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî.*, VI, 78-79; a.g.e., IV, 275; a.g.e., VI, 80; a.g.e., VI, 81; Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî.*, VI, 231.

249 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî.*, V, 95; a.g.e., VI, 82; Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî.*, V, 177; a.g.e., V, 215; a.g.e., V, 250.

a.g.e., V, 254.

a.g.e., V, 251.

a.g.e., VI, 94.

a.g.e., IV, 90.

a.g.e., VI, 37.

Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî.*, VI, 51-52;

a.g.e., VI, 64.

a.g.e., VI, 65.

250 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî.*, II, 3839; Bu konuda daha fazla bilgi için bakınız: Mevlevî, a.g.e., II, 808vd; İstihzâ için bakınız: Kınalı-zâde, a.g.e., haz. Algül, s.195-196; Rifat, *Tasvîr-i Ahlâk*, s.153; 172-173.

251 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî.*, IV, 230; a.g.e., VI, 49.

252 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî.*, II, 263; a.g.e., II, 264.

253 İbn Manzur, a.g.e., X, 251-252; İbn Arabî, *İlâhî Aşk*, çev. Mahmut Kanık, İstanbul 1998, s.71; Tehânevî, a.g.e., II, 1012; Âsım Efendi, a.g.e., III, 952-953; Mevlevî, a.g.e., I, 63; Şeyh Fahreddin İbrahim b. Şehriyâr, “İstihzâ-ı Ehl-i Tasavvuf,” çev. Nurettin Bayburtlugil, *MÜFD.*, Sayı: 3, İstanbul 1985, s.347, ss.345-361; Özön, a.g.e., s.49; Akay, a.g.e., s.41; M. Kemâl Atik, “Ârif”, *İslâmî Kavramlar*, s.68; Mithat Enç, *Rûhbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1990, s.132.

254 Pazarlı, a.g.e., s.164; Bu kelimenin İngilizce karşılığı ise “Love” sözcüğüdür. (*Resimli Ansiklopedik Büyük Sözlük*, I, 171.)

255 Bkz., Birol Yıldırım, *Köstendilli Süleyman Şeyhi Efendi Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, Ertual Yayıncılık, Erzurum 2016, 248; *Sübhatü'l-Levâyh*, (Yazma) İBB Atatürk Ktp., Osman Ergin Türkçe Yazmaları Bl., No: 461, vr. 56a.

muhabbetullâh gibi deyimlerle ifade edilen şekilleriyle, maksadı rûhânî ve rahmanî olan aşk-ı hakikî anlatılır. Bunlar Allah aşkını ifade eden deyimlerdir.²⁵⁶ Bir başka deyişle aşk-ı rûhânî, ilim, hayır, vazife gibi yüksek ve manevî konulara karşı duyulan muhabbettir.²⁵⁷ Aşk, bir şuur halidir;²⁵⁸ sevginin son mertebesi, sevginin insanı tam olarak hükmü altına almasıdır. Sûfîler sevgiyi çeşitli kısımlara ayırırlar, umumiyetle de en son mertebeye aşkı koyarlar. Aşkı sevginin en mükemmel şekli sayarlar.²⁵⁹ Tasavvufta olgun insan olma yollarından biri de aşk yoludur ve bu, yolların en kısa olanıdır.²⁶⁰ “*Ben gizli bir hazine idim. Bilinmeye muhabbet ettiğim için mahlûkatı yarattım*”²⁶¹ hadîs-i kutsîindeki, ilâhî sevgi, taayyunât içinde yalnız sevenlerde, yani âşık olanlarda meydana gelir. Âşıkın sevgilisine âşık olması da işte bu sevgi sebebiyledir.²⁶² Kur’ân-ı Kerîm’de “aşk” kavramı mevcut değilse de mefhum olarak vardır.²⁶³ Kur’ân-ı Kerîm muhabbeti imanla birlikte değerlendirmiş, Allah’ı sevmeyi, onun muhabbeti ile iyi işler yapmayı mü’min olmanın ayırıcı niteliklerinden saymıştır.²⁶⁴

Âbidin Paşa’ya göre, aşk ve muhabbet nevi beşerin yüce bir mirasıdır. İnsan rûhu, kâinatın canıdır.²⁶⁵ Aşksız mutlak saadet beklemek kansız bedende sıhhat aramak gibidir.²⁶⁶ Aşk insanın en büyük alâmeti, en azîz nimeti, en leziz rûhânî gıdasıdır. Aşk hangi neviden olursa olsun rûhâniyet ve ulviyete delâlet eder. Cisim ve maddenin aşka tesirleri cüz’îdir, zira aşk cisimden âlîdir. Aşkın büyük kısmı rûhânî ve pek az bir kısmı ise cismânîdir.²⁶⁷

Âşıklık gerek hakikî, gerek mecazî olsun neticede insanı hakikat mertebesine ve yüce vahdet sarayına ulaştırır ve manevî yüceliklere mazhar eder.²⁶⁸ Hülâsa aşk, insanı yaşama bağlayan yegâne güçtür. Kâinattaki dinamizmin kaynağı aşktır. İnsanlar aşkla bağlandıkları varlıklar için yaşar,

256 Ali Seydî, a.g.e., I, 684; Kuyumcu, a.g.m., s.41; Aşk’ın neveleri için bakınız: Afffî, *İbn Arabî’de Tasavvuf Felsefesi*, s.165-166.

257 Pazarlı, a.g.e., s.165.

258 Nurettin Topçu, “Aşkın Halleri”, *Hareket*, Cilt: 7, Sayı: 77, (Mayıs 1972), s.16, ss.16-19.

259 Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, s.59vd.

260 Mehmet Demirci, *Yûnus Emre’de İlâhî Aşk ve İnsan Sevgisi*, Ankara 1991, s.16.

261 Hadîsin sıhhati hakkında bakınız: Aclûnî, a.g.e., II, 132.

262 Seyyid Muhammed Nûr, *Vâridat Şerhi*, haz. M. Sadettin BilginerMustafa Varlı, İstanbul 1994, s.39.

263 Bkz. Bakara, 2/165.

264 Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur’ân’da İman Psikolojisi*, İstanbul 1997, s.73.

265 a.g.e., s.122.

266 a.g.e., s.123.

267 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 97.

268 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, I, 9596.

onlar için çalışır, onlarla yaşamlarını devam ettirirler. Kanaatimiz şudur ki, o halde kişi, Rabbinin kendisine vermiş olduğu bu husûsiyeti boşa harcamamalı, ilâhî merkezle olan alâkasını sağlamlaştırmak için ilâhî aşkla yaşama gayreti içinde olmalıdır.

Vahdeti Vücûd

Âbidin Paşa'ya göre seda, her ne kadar zahiren ney'den çıkar ise de, hakikatte üfleyenindir; dağlar arasındaki sesin yansması ise, bir rûh sahibinindir.²⁶⁹ Allah Teâlâ'nın vücûdu mutlakı ulûhiyyetlerine göre, mahlûkat ademdir. Ancak kudreti rabbânîyye, hiç mesabesinde olan mahlûkata varlık lezzetini göstermiş ve aşk nimeti ile yüceltmıştır. "Âdemi kendine âşık etmek" tabirinden iki mâna anlaşılabilir; biri, yaratılmadan, vücûda gelmeden evvel, yani yüce rûhlar, a'yân-ı sâbite halinde iken onları zâtı ulûhiyyetine âşık etmesi ve o aşkın devam ettirilmesi. Diğer mâna, âdemi kendi kendine âşık edip, ademden zuhur etmesiyle mahlûkatın birbirlerine muhabbet etmesidir.²⁷⁰

Müellif, Enfâl, 8/17. âyet-i kerîmesini şu şekilde yorumlamaktadır: "*Sonra, onları siz öldürmediniz ve lakin Allah öldürdü. Attığın zaman da sen atmadın Allah attı.*" Bu vaka Bedir gününde vuku bulup Muhammed Mustafa (s.a.v) Efendimiz ve Ashâbı kirâm, müşriklerle ettikleri muharebenin en şiddetli anlarında o Resûli müctebâ, mübarek ellerine bir avuç toprak alıp düşmana karşı atınca müşriklerin gözlerine birçok toprak dolmuş tamamen târumâr olmuştur. Muvahhidîni kirâmın nail oldukları bu büyük galibiyetten nefislerine ucub ve gurur gelmemesi için galibiyet ve nusretin Cenâbı Hak'tan olduğu ferman buyuruldu. Bu âyet-i kerîme, Fahri âleme, Bedir gazasında bulunmuş ashâbı kirâma ve bütün mü'minlere bir tembih ve uyarıdır.²⁷¹

"Ben gizli bir hazine idim. Bilinmeyi istedim. Beni bilmeleri için mahlûkatı yarattım"²⁷² hadîs-i kutsîsini müellif şu şekilde değerlendirmektedir: Bu

269 a.g.e., I, 309.

270 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevi.*, I, 312.

271 a.g.e., I, 316; Daha geniş bilgi için bakınız: Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtilu'l-Gayb Tefsîr-i Kebîr*, çev. Suat Yıldırım ve Diğerleri, I-XXIII, Ankara 1991, XI, 277-280; İbn Kayyım, a.g.e., III, 426-427; İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân fi-Tefsîri'l-Kur'ân*, Beyrut 1405-1985, III, 325-326; a.mlf., *Rûhu'l-Beyân Tefsîri*, I-X, çev. Abdullah Öz ve Diğerleri, İstanbul 1995, III, 315-316; Kırımî, a.g.e., vr.4a; Âlûsî, a.g.e., IX, 184-187; Yazır, a.g.e., IV, 2380-2381; Gurâb, a.g.e., s. 105-107; Çelik, a.g.t., s.70-71 .

272 Sıhhati için bakınız: Aclûnî, a.g.e., II, 132.

hadisin hakikatine muttali olmak, rûhânî kuvvelere bağlıdır. Zâhirî yönü ise, Hak Teâlâ, mahlûkatı yaratmadan evvel sıfat ve isim cevherleri ile dopdolu gizli bir hazine idi. Fakat esmâ-i hüsnâ'nın mazharları olmadığından, mahlûkatın tamamı yaratılmış ve bunca hazine ve hakikatler görünür olmuş ve Hz. Âdem ile sair enbiyâi zi-şân'ın ve bilhassa kâinatın hocası ahir zaman Peygamberimiz'in vücûduyla Hak Teâlâ, yeryüzünü gökyüzünden daha parlak bir irfân mahalli kılmıştır. Cenâbı Hak, gaybi hüvviyet ve mertebeli ehadiyette "Kenzi mahfî"nin misali idi. Fakat esmâ ve sıfat, nihâyetsiz samedânîyesi hasebiyle kâinatın halk ve zuhurunu irâde buyurup bunca mahlûkatı yoktan var etti ve insanı, irfân atlasını giyen manevî sultan eyledi.²⁷³

Sonuç

Sonuç olarak ez cümle şunu söyleyebiliriz ki Âbidin Paşa, 63 yıllık ömrü boyunca, Osmanlı'nın en buhranlı döneminde devletin her köşesinde devletine ve milletine canla başla hizmet etmiş önemli bir devlet adamıdır. Devlet hizmetinde halkla bütünleşerek o günün zorlu şartlarında yenilikçi bir ruh ortaya koymuş, imkanları zorlamıştır. Bildiği çok sayıda dille Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'e atfedilen: *"Bir dil bilen bir insan, iki dil bilen iki insan değerinde, üç dil bilen bütün insanlıktır"* kelâm-ı kibârının sırrına erme bahtıyarlığına ermiştir. Telif ettiği çok sayıda eser ise onun tarihteki önemli konumunu taçlandırmıştır. Düşünce dünyasında zâhir-bâtın bütünlüğünü sağlamış, doğu ve batı kültürünü şahsında birleştirmiş bu çok boyutlu düşünce dünyasıyla "câmiu'l-ezdâd" bir şahsiyet haline gelmiştir. Âbidin Paşa bütün bu hizmetleriyle hiç yaşamamış gibi yaşayan milyarlarca insanın aksine sadakâ-i câriye türünden nice eserlerle arkasında belirgin, gerçek ve silinmez bir iz bırakarak hayatın hakkını vermiş olarak dâru'l-bekâya irtihâl etmiştir. Hülâsa, böyle bir şahsiyetin uzmanlaşmanın getirdiği bir zorunlulukla zihinlerimizin irfandan yoksun bir şekilde kategorilere hapsediği bir dönemde bu büyük şahsiyetin Türk tasavvuf ve tefekkür tarihimiz açısından dikkatle değerlendirilmesi ve ihmal edilmemesi onun özellikle zihinsel bütünlüğünden ders çıkartılması gerektiği kanaatimizi belirttikten sonra sunumumuzu onun ihlâs, samimiyet ve sâhiciliğe vurgu yapan şu vecîzesi ile bitiriyoruz. *"İyi niyetle çalınan çalgı, mürainin tesbihinden iyidir"* sözü bu değerli Paşa'nındır.²⁷⁴ Ruhu şâd olsun.

273 Âbidin Paşa, *Şerh-i Mesnevî*, V, 104-105.

274 Erdoğan, a.g.e., s.145-146.

KAYNAKÇA

- Abdülkâdir Geylânî, *el-Gunye li-Tâlibî Tarîkî'l-Hak*, Mısır, ts; *Hakkı Arayanların Kitabı*, çev. Abdülkâdir Akçiçek, İstanbul 1991, s.1049.
- Âbidin Paşa, *Âlem-i İslâmiyyeti Müdâfaa*, Matbaai Tahir Bey, 1315.
- _____, *Mealî-i İslâmiyye*, Tahir Bey Matb., Kostantiniyye, 1316/1898.
- _____, *Saâdeti Dünya*, Vilayet Matb., Rodos 1312/1894.
- _____, *Tercüme ve Şerh-i Kasîde-i Bürde*, Mahmud Bey Matb., İstanbul 1324.
- _____, *Tercüme ve Şerh-i Kasîde-i Bürde*, Tercüme ve Şerheden: Âbidin Paşa, sad. Ömer Faruk Harman, Gençlik Basımevi, İstanbul 1977.
- _____, *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*, c, IVI, Mahmud Bey Matb., İstanbul 1324/1906.
- el-Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfü'lHafâ ve Müzîlül'İlbâs ammâ 'šteherâ mine'l-Ehâdîsi alâ Elsineti'nNâs*, 4. bs., el-Müessesetü'rRisâle, Beyrut 1405.
- Afîfi, Ebu'lAlâ, *Muhyiddin İbn Arabî'de Tasavvuf Felsefesi*, çev. Mehmet Dağ, İstanbul 1998.
- Ahmed b. Hanbel, *Müsnedül-İmâm Ahmed b. Hanbel*, I-VI, Beyrut 1313.
- Akay, Hasan, *İslâmî Terimler Sözlüğü*, 2.bs., İstanbul 1995.
- Aksu, Cemal, "Âbidin Paşa", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, Ali Bayram ve Diğerleri, *Seyfettin Özege Bağış Kitapları Kataloğu*, I-VI, Erzurum 1973.
- Aliyyül-Karî, *el-Esrâru'l-Merfû'a fi'l-Ahbârî'l-Mevzûa*, Beyrut 1971.
- Atik, M. Kemâl, "Sâlik", *İslâmî Kavramlar*, Ankara 1997.
- Bağdâdî, Mevlânâ Halid, *Mecd-i Talid Büyük Doğuş*, haz. Yakup Çiçek, İstanbul 1994.
- Bayrak, M. Orhan, *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978)*, İstanbul 1979.
- Beyhakî, Ebûbekr Ahmed b. Huseyn, *Şuabül-İmân*, I-IX, Beyrut 1990.
- Bilgin, Orhan, "Bedüzzaman Fürûzanfer", *DİA*, V, 327-328.
- Birinci, Ali, *Tarihin Gölgesinde Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zat*, İstanbul 2001.
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, haz. A. Fikri Yavuz-İsmail Özen, İstanbul 1972.
- Bursevî, İsmail Hakkı, *Rûhu'lBeyan fı-Tefsîri'lKur'an*, Beyrut 1405-1985.
- Cohn, Robert L., "Sainthood" (Evliyâ), *The Encyclopedia of Religion*, XIII, pp.1-6.
- Cumhuriyetin 50. yılında Adana 1973 İl Yıllığı.
- Çelik, İsa, "Âbidin Paşa'nın Mesnevi Şerhi ve Tasavvufî Düşünceleri", Vefa Yay., İstanbul 2007.
- Çetin, Nuran, "Necip Fazıl'ın Abdülhakim Arvâsî'yi Tanıması ve Tasavvufî Düşünceleri", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 9/11Fall 2014, ss.171-192.

- Dallas, Ian, /Abdülkâdir es-Sûfî (Ian Dallas, **Gariplerin Kitabı**, (Çev. İsmet Özel), **Yeryüzü Yay.**, 2007.
- ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah, es-Sünen, ts.
- Demirci, Mehmet, *Yûnus Emre'de İlahî Aşk ve İnsan Sevgisi*, Ankara 1991.
- Deylemî, Şûruveyh b. Şehredâr, *Kitâbu Firdevsi'l-Ahbâr*, I-V, Beyrut 1407/1986.
- Dino, Âbidin, *Verese Kel*, İstanbul 1996.
- Enç, Mithat, *Rûhbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1990.
- Erdoğdu, Şeref, *Ankara'nın Tarihi Semt İsimleri ve Öyküleri*, Ankara 1999.
- Eren, Sıddık Naci, *Allah ve Resûlüne En Yakın Yol*, İstanbul 1985.
- Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nüfûs*, haz. Abdullah Uçman, İstanbul 1996.
- Esterabâdî, *Tıbyân-ı Nafi' der Tercüme-i Burhân-ı Kâtî'*, I-II, İstanbul 1287/1870.
- Galanti, Avram, *Ankara Tarihi*, İstanbul 1950.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *İhyâu Ulûmi'dDin*, IIV, Mısır, ts.
- _____, *el-Munkizu Mine'd Dalal*, (Çev. Salih Uçan), Kayıhan Yay., İstanbul 1990.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâma Giriş*, çev. Kemâl Kuşçu, 4.bs.
- Heyet, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Ankara 1992.
- Heyet, *Yurt Ansiklopedisi Türkiye İl İl Dünü Bugünü Yarım*, I-XI, İstanbul 1981.
- el-Heysemî, Ali b. Ebî Bekr, *Mevâridü'z-Zam'ân*, Beyrut ts.
- Hüseyn Vassâf, *Divân-ı Vassâf*, Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar Bölümü, Nu: 2311.
- İbn Arabî, *İlahî Aşk*, çev. Mahmut Kanık, İstanbul 1998.
- İbn Arabî, Muhyiddîn, *et-Tedbirâtü'l-İlahiyye fi Islâhu Memleketi'l-İnsaniyye: Tedbirât-ı İlahiyye Tercüme ve Şerhi*, Tercüme ve Şerh: Ahmed Avni Konuk, haz. Mustafa Tahralı-Selçuk Eraydın, İstanbul 1992.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd, *Sünen*, III, Basım yeri yok.
- İl İl Büyük Türkiye Ansiklopedisi*, I-III, Basım yeri ve tarihi yok.
- İnal, Mahmud Kemâl, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, I-IV, 4.bs., İstanbul 1969.
- _____, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul 1969, I, 300
- el-İsfehanî, Hüseyn b. Muhammed Rağîb, *el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'ân*, İstanbul 1986.
- Kara, Mustafa, *Eşrefoğlu Rûmî*, Ankara 1995.
- _____, Kara, Mustafa "Nurettin Topçu'nun Tasavvuf Düşüncesi", <https://ismailhakkialtuntas.com/2011/07/20/nurettin-topcunun-tasavvuf-dusuncesi-mustafa-kara/>, Erişim Tarihi: 02.06.2017.
- Kasapoğlu, Abdurrahman, *Kur'ân'da İman Psikolojisi*, İstanbul 1997.
- Kazgan, Haydar, "Galata Borsası", DBİA, I-VIII, İstanbul 1993-1995.
- el-Kelâbâzî Ebûbekir Muhammed, *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, çev. Süleyman Uludağ, 2.bs., İstanbul 1992, s.200.

- el-Kettânî, *erRisâletü'l Mustatrafe Hadis Literatürü*, haz. Yûsuf Özbek, İstanbul 1994.
- el-Kettânî, Muhammed b. Cafer, *erRisâletü'lMustatrafe*, İstanbul 1986.
- Kısakürek, Necip Fazıl, *Başbuğ Velilerden 33 Altun Silsile*, Büyük Doğu Yay., İstanbul 1998.
- _____, Çile, Büyük Doğu Yay., İstanbul 2011.
- _____, *Son Devrin Din Mazlumları*, Büyük Doğu Yay., İstanbul 1996.
- _____, *O ve Ben*, Büyük Doğu Yay., İstanbul 1997.
- _____, *Tanrı Kulundan Dinlediklerim*, Büyük Doğu Yay., İstanbul 1997.
- Köstendilli Süleyman Şeyhî Efendi, *Sühbatü'l-Levâylıh*, (Yazma) İBB Atatürk Ktp., Osman Ergin Türkçe Yazmaları Bl., No: 461.
- Kuyumcu, Fehmi, "Tasavvufun Başlıca Deyim ve Terimleri Üzerine Bir Deneme", *Mavera Tasavvuf Özel Sayısı*, Yıl: 8, Cilt: 8, Sayı: 92-95, (Temmuz-Ekim 1984), s.32, ss.31-63.
- Levend, Agah Sırrı, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 2.bs., Ankara 1984.
- M. Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, I-V, İstanbul 1971-1977
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî Yahut Tezkire-i Meşâhîr-i Osmaniyye*, İstanbul 1308/1090.
- Meslin, Michel, "Heart" (Kalp), *The Encyclopedia of Religion*, VI, 234-237.
- Meydan Larousse: Büyük Lügat ve Ansiklopedi, IXIII, İstanbul 1969-1976.
- Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, Sünen: elCâmiu's-Sahîh, IV, Beyrut 1408.
- Muhammed Lutfî Efendi, *Hulâsâtu'l-Hakâyık ve Mektubât-ı Muhammed Lutfî*, İst., 1974.
- el-Münâvî, Abdurraûf, Feyzü'lKadîr, I-VI, Mısır 1356/1937.
- _____, *Kunûzu'lHakâik*, "Cami'usSağır fi Ehâdisi'lBeşiri'n Nezîr" kenarında.
- Nicholson, Reynold Alleyne, *İslâm Sûfileri*, çev. Mehmet Dağ ve Diğerleri, Ankara 1978.
- Nicholson, *The Mystics of Islam*, London 1970.
- Öngör, Sami, *Coğrafya Sözlüğü*, İstanbul 1961.
- Orhun Hayri ve Diğerleri, *Meşhur Valiler*, Ankara 1969.
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadî ve Sosyal Değişme Makaleler I*, Ankara 2000.
- Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar Türkiye (1074-1990)*, I-V, İstanbul 1996.
- Öztürk Yaşar Nuri, *Din ve Fıtrat*, İstanbul 1990.
- Pala, İskender, "Âbidin Paşa", *DİA*, I, 310.
- Raif Efendi, Mehmet, *Mekâsidü't-Tâlibin İlmihal Tasavvuf Meviza*, sad. Abdülkâdir Dedeoğlu, İstanbul, ts.

- er-Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-Gayb Tefsîr-i Kebîr*, çev. Suat Yıldırım ve Diğerleri, I-XXIII, Ankara 1991.
- er-Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr, *Muhtariü's-Sıhah*, İstanbul 1980.
- Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Salnâme-i Umûmî Takvîm-i Evkât ve Şuhûr*, Yıl: 1318/1900.
- Sálnâmei Nezâreti Hariciyye 3. Sálnâme*, s.171172, İstanbul 1318.
- eş-Şarkavî, Hasan, *Mu'cemu Elfâzi's-Sûfiyye*, Kahire 1987.
- Şekûr , Muhyittin *Su Üstüne Yazı Yazmak*, Sufi kitap Yayınları, 2017.
- Şemseddîn Samî, *Kâmûs'u'l-A'lam*, I-VI.
- Şeyh Fahrüddîn İbrahim b. Şehriyâr, "İstîlâhât-ı Ehl-i Tasavvuf," çev. Nurettin Bayburtlugil, *MÜİFD.*, Sayı: 3, İstanbul 1985, ss.345-361.
- Seyyid Muhammed Nûr, *Vâridat Şerhi*, haz. M. Sadettin BilginerMustafa Varlı, İstanbul 1994.
- Şimşekler, Nuri, "*Âbidin Paşa ve Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerif I. Cilt*", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, SÜSBE.), Konya 1992.
- Şimşekler, Nuri, "Devlet Adamı ve Mesnevî Şârihi Âbidin Paşa Hayatı İdareciliği Eserleri," (*SÜFEFD*), Sayı: 910, 19941995, Konya1995, s.117, ss.117126.
- Sultan Veled, *Maarif*, çev. Meliha Anbarcıoğlu, İstanbul 1993.
- Suyûtî, Celâluddîn b. Ebîbekr, *Cami'usSağır fi Ehâdisi'lBeşiri'nNezîr*, Beyrut, ts.
- Tatçı, Mustafa, "Son Devir Mevlevîliği İçin Bir Kaynak Hüseyin Vassaf Divanı", *Bildiriler Uluslararası Mevlânâ Bilgi Şöleni 15-17 Aralık 2000*, Ankara, 2000.
- et-Temîmî, Muhammed b. Hibban *Sahîhu İbn Hibban*, I-XVIII, Beyrut 1414/1993.
- Topçu, Nurettin, "Aşkın Halleri", *Hareket*, Cilt: 7, Sayı: 77, (Mayıs 1972), ss.16-19.
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi: Devirler, İsimler, Eserler, Terimler*, I-VIII, İstanbul 1977-1990.
- Türkiye Ansiklopedisi*, I-XXXIII, İstanbul 1989.
- Türkiye Rehberi Sanayi Tarım Ticaret Turizm İller*, İstanbul, ts.
- Türkiye Rehberi Sanayi Tarım Ticaret Turizm İller*, s.816; *Adana 1967 İl Yıllığı*.
- Vett, Carl, "*Dervişler Arasında İki Hafta*", Kaknüs Yay., 2004.
- Yıldırım, Birol, Avırlı Muhammed Lutfî Hayatı ve Hulasatu'l-Hakayik Adlı Eserindeki Ahlâkî Unsurlar, Ertual Yay., Erzurum 2016.
- _____, *Köstendilli Süleyman Şeyhi Efendi Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, Ertual Yayıncılık, Erzurum 2016.
- Yılmaz, Hasan Kâmil, "Şeyh veya Mürşid", *Altınoluk Dergisi*, (Mayıs 1995), Sayı: 111, s.32-33.